

1

ВИЩІ ЖІНОЧІ КУРСИ

Повернулись ми з матір'ю зі станції додому після того, як швидкий потяг повіз батька з Сергієм Гавриловичем¹ до Риги. Було сумно, порожнеча гнітила... Для мене ясно: з минулим розірвано. Починається нове життя, але яке? Мені було 23 роки, але я була змучена, втомлена. Я схудла до того, що всі сукні висіли, як на вішалці. Я не спала кілька тижнів.

Пройшло кілька тижнів, поки я більш-менш привела до ладу мої думки. Одержано було з Риги дві телеграми про благополучне прибуття. За тиждень повернувся батько; Сергія Гавриловича прийнято до санаторії. Лікар батькові подобався, він погодився з діагнозою Аконенка, але підсилив її: гістерію-психоз, гістерія, яка стоїть на межі психічного захворювання. Його причина – спадщина, важкі переживання на війні. Один із засобів лікування – ізоляція від близьких, кривних. Серед чужих, в умовах регламентованих певних порядків, ця хвороба, якщо не пройде цілком (цього не можна очікувати), значно пом'якшає. Взагалі стан хвороби важкий, і безумовно, вона пізніше відіб'ється на дітях – у прогресивній формі. Собі, – до-

дав він, – гістерик не зробить великої шкоди: у стані афекту зберігається інстинкт самозахисту: стріляється гістерик – не попаде, ріжеться не заріжеться, падає не розіб'ється. Але для близьких життя з ним – повне небезпеки.

Я вирішила вступити на Жіночі курси. Вони були відкриті в 1906 році, в формі жіночого університету. Мое життя у 1906 році пішло таким руслом, що я не думала іти вже на курси. Тепер я вирішила подати заяву про прийняття. Правда, з 1905 року стали приймати жінок до університету, але більше приваблювали курси. Я пішла розвідати про умови.

Курси містились на Фундуклеївській вулиці, здається ном. 79, у величезному будинку Міхельсона, де перед

Портрет Наталії
Полонської-Василенко.
Худ. Євген Муштенко

¹ Йдеться про С. Г. Полонського, чоловіка авторки (прим. уряд).

тим була міська школа. На вулицю виходив чотириповерховий будинок, збудований, як звичайно будувались у Києві будинки для квартир. У дворі – такий же самий будинок. Спочатку курси зайняли корпус на вулиці, на другий рік – зайняли нижній поверх флігеля, на третій два поверхи.

Коли я прийшла, виявилось, що директора курсів немає, приймає замість нього професор М. Ф. Хандриков, астроном. То був невеликого росту старий професор із сивою великою бородою. Він пояснив, які потрібні документи; серед них я мусіла подати дозвіл мого чоловіка, без нього не мали права прийняти заміжню жінку. Я довго вагалась, на який факультет подати прохання: мене найбільше приваблював медичний факультет (тоді він ще не відокремився в Медичний інститут), проте перспектива роботи в анатомії мене лякала. Таким чином, медичний факультет «відпав». Залишились два: або природничий – зо спеціалізацією в ботаніці (тут діяло моє захоплення ботанікою часів гімназії, довгі розмови з Володимиром Миколайовичем Хитрово: праця за його вказівками над моїм гербарієм, який я йому передала, а він поділив між університетом та «Обществом грамотности»). Але все ж таки найбільше мене приваблювала історія, і, порадившись із батьком, я подала на історико-філологічний факультет.

На початку вересня приїхав з відпустки директор курсів. То був старий професор мінералогії, Петро Яковлевич Армашевський, видатний вчений, праці якого не втратили значення до наших часів. Але на курсах він не був популярним. Він стояв далеко від курсисток, ставився сухо, формально. В політичному відношенні він належав до російських націоналістів, що теж не сприяло популярності серед курсисток. Тоді я почула оповідання про чудо Козельщанської Богоматері, завдяки якому його дружина вилікувалась від параліча ніг, про те, як поновився параліч, коли вона порушила обіцянку не одружуватися і одружилася – здається з Врублевським, і як її другий шлюб з Армашевським не відбився шкідливо на стані її: значить, додали резюме – мати чоловіком Армашевського, такий важкий хрест, що заміняє собою монастир.

Ми мало стикались з Армашевським. Наше начальство була інспектриса Ольга Константинівна Пацевич; вона була років 60, цілком сива, з гарним лицем, симпатична жінка типу гімназійної начальниці. Я зберегла з приводу неї найкращі спогади. Можливо, що вона ставилась до мене краще, ніж до інших, через те що її дочка була важко хора на нервову хоробу, її лікував той же Акопенко, якого вона високо цінила, і від нього знала дещо про мене. Крім неї була «дижурна дама» – Марія Микитовна Яхненко, тиха, мовчазна, яка стежила за порядком в аудиторіях та коридорах.

Декан історично-філологічного факультету був Йосип Йосипович Леціус. Він був естонцем чи латишем, йому було років 45, він був міцний, бадьорий, всю зиму й літо ходив у літньому пальті, любив

оповідати, як він робить гімнастику, і взагалі захоплювався спортом. Як декан він був акуратний, пунктуально-педантичний, уважний. Він викладав у нас латинську мову, викладав добре, жваво, чітко. Він підкреслював, що літеру «С» римляни вимовляли не як «Ц», а як «К», і настоював на такій вимові. Російську мову знав погано, і його переклади були мертві та сухі.

В середині вересня почалися регулярні лекції: то заважали іспити в університеті, то не було закінчено ремонт. На курсах була не курсова, а предметова система: мусіли скласти іспити з певного циклу предметів, щоб одержати диплом, але коли саме, в якому порядку – цілком залежало від нашої волі. Так само і слухання лекцій ми могли розпочинати так, як бажали: декан стежив лише за тим, щоб протягом 4-х років прослухали всі предмети, які вважались за обов'язкові. Щодо додаткових, то тут вже не було нічого певного, і були предмети, які читались щороку, були такі, що читались один раз і більше не повторювались.

Лекції починалися о 9-й годині ранку (деякі навіть читались о 8-й) і тривали до 3-ї години: лише нові мови читались після загального розкладу, між 3-4 годинами.

Мене вразила авдиторія: вона не нагадувала курси Жекуліної. Лекції читались у клясах, з партами; для професорів були високі катедри з кількома ступнями; на цих ступнях, коли бувало багато слухачок, сідали курсистки.

I. ПРОФЕСОРИ

Перший професор, якого я почувла, був Олексій Микитович Гіляров. Він читав курс «Введення до історії філософії». Гіляров був у той час середнього віку, років 45, дебелий, грубий, з рудуватою борідкою і великою лисиною. Він дивився крізь окуляри. Говорив він трохи хрипким голосом з задишкою – у нього була астма. Гіляров був сином відомого професора Московської Духовної Академії, Гілярова-Платонова. Він закінчив Московський університет, багато знав, мав чудову пам'ять. Він цікавився не лише філософією, в галузі якої мав не багато праць, він пристрасно любив природу, був великий подорожник, виходив пішки Кавказ, Швейцарію, Тироль. Зацікавившись ароматами квітів, він почав вивчати хемію, і працював уже коли був професором, в лабораторії проф. Реформатського над складом різних ароматів. Своїм вищим досягненням він вважав винахід парфуми з ароматом фіялок. Як тільки починалась чарівна київська весна, Гіляров припиняв читання лекцій і радив студентам та курсисткам більше бувати в садах, слухати соловейків, милуватися

Олексій Гіляров

бузком: повірте, казав він, вони навчать вас краще філософії, ніж повні пороку аудиторії. В життю він був послідовний прихильник життєрадісної філософії Фехнера, але теорія розходилася з практикою. Спокійне епікурейське життя Гілярова було порушене війною, коли йому було реквізовано на військові потреби його маленького автомобіля. А далі – настала евакуація Києва і переїзд до Саратова, де довелося жити в незвичних, некомфортабельних умовах. А там – почалась революція. Я пам'ятаю одну з розмов з Гіляровим: «Все, що переживаємо ми, – він казав, – не може продовжуватися: людина, яку поставили на голову, або вмирає, або становиться на ноги, а ми все стоїмо на голові». Розмова була в 1920 році; доля судила Гілярову померти в 1928 році, не ставши на ноги. Його дружина Єлисавета Сергіївна опікала його і забезпечувала можливість працювати. Вона померла в 1921 році. Він важко переживав її втрату. Атеїст (власне, деїст), він захопив, щоб її ховав його учень, священник о. Анатолій Жураковський, і став сам ходити до церкви. Зі смертю Єлисавети Сергіївни життя Гілярова пішло під гору. Він мав двох дітей – сина Сергія Олексійовича, приблизно моїх років; він був залишений при університеті для підготовки до вченого звання, став відомим фахівцем з історії мистецтва, був секретарем та директором Музею західньо-європейського мистецтва. Він не захистив дисертації й не мав наукового ступня: революція в цьому відношенні стала на перешкоді для багатьох вчених. Але не зважаючи на це, він посідав катедри в ряді вищих шкіл, і його авторитет стояв високо. Він був дуже освічена людина, багато подорожував по Європі, головню – Італії, володів багатьма мовами, багато знав, але писав мало, в цьому відношенні він був син свого батька.

Наслідував він від батька і своєрідний скептицизм, який у сина досяг значно більшого розміру, ніж у батька. Він був одружений з гарною донькою професора Сергія Олексійовича Іванова, теж Єлисаветою Сергіївною. Крім сина, у Гілярових була донька, Ольга. Її нещасливе одруження привело до того, що вона з двома доньками оселилася в квартирі батька, що його турбувало, позбавляло його того спокою, до якого він звик за життя дружини: тоді навіть рідні діти умешкались в квартирі так, щоб не турбувати батька. Важко було Гілярову й матеріально. Університет було в 1920 році ліквідовано, а в «Інституті соціального виховання», який замінив університет, Гілярову не було місця. Щоб його врятувати, у 1925 році за ініціативи Миколи Прокоповича його було обрано академіком по III Соціально-економічному відділу Академії Наук. Він надрукував у Записках відділу найбільший свій твір «Історія філософії в марксівському навітленню»: марксизм тут був лише в назві.

Коли я вперше почула Гілярова, він був у повному розцвіті сил і стояв у зеніті популярности на курсах та в університеті. І там, і тут він читав у найбільших аудиторіях, які не завжди могли вмістити всіх слухачів. Читав він надзвичайно просто. В його лекціях,

І. Павлуцький

здавалось, не приділялось уваги зовнішній формі, не було ні краси, ні красномовства. Проте кожне його слово, сказане хрипким голосом, було таке важливе для розуміння фрази, що, здавалось, жодного слова не можна було викинути або додати. У величезній аудиторії завжди панувала ідеальна тиша, і ми всі слухали просту мову, за-таївши дихання. Вона завжди була зразком логічної, суто ділової промови. Інтонації, чітка виразна дикція робили лекції Гілярова виключно ін-тересними, і багато слухачок відвідували лише лекції Гілярова.

Гіляров читав у нас декілька семестрів і прочитав історію філософії, починаючи з античної і закінчуючи ХІХ ст. Вимоги для іспитів у нього були невеликі: треба було точно знати те, що він викладав, і не вимагав великої ерудиції. Тому треба було писати записки, які потім звіряли, переписували і по них складали іспити. Вступ в історію філософії курсистки першого прийому обробили й надрукували так, що ми мали вже готовий підручник. Але не зважаючи на це, всі з захопленням його слухали.

Інші предмети, зв'язані з філософією, були у нас репрезентовані значно гірше. Психологію читав професор А. Ананьїн, учень Гілярова, читав безбарвно, в'яло.

Більше враження робив приват-доцент Генрик Іванович Якубаніс. З походження литовець, він був теж учнем Гілярова і лише за рік-два склав магістерський іспит. Він був високий, статний, досить гарний на вроду і користався на курсах колосальним успіхом. На його лекції з логіки збігались не лише ті, хто мусіли його слухати, а також правнички, природнички, математички, і місця на лекції треба було займати за дві години. Якубаніс в часи університетських розрухів у 1920–1921 роках був ректором університету, а потім виїхав за кордон як литовський підданий. Згодом був професором в Познані чи Торуні.

Найбільш мене цікавили, звичайно, лекції з історичних дисциплін, яких було багато.

Історію мистецтва читав професор Григорій Григорович Павлуцький. Він був тоді не старий, але значно старший на вигляд, цілком сивий, елегантний, з борідкою «а ля Буланже». Він походив з заможної родини, мав цілий квартал будинків на Подолі, ліси біля Чорнобиля. Був одружений теж із заможною панею, вдовою Хилінського Софією Афанасьєвною, донькою професора. Вона мала гарненьку доньку, що мешкала з Павлуцькими, незабаром одружилася з жандармським ротмістром і повдовіла. Про Павлуцького ходило багато чуток [він був учнем професора Прахова], а захист дисертації його викликав багато анекдотів.

Він мав смак до мистецтва, але його лекції давали небагато. Вони були дуже популярні, головним чином, цінне було те, що він приносив з собою силу малюнків. Я його лекції любила і з інтересом їх відвідувала.

Павлуцький зайняв непевне положення: з одної сторони, він був членом Українського Наукового Товариства, з другої – боявся відповідальності за «мазепинство» і уникав вживання української мови, навіть заявляв, що її не визнає.

Після 1905 року він почав вивчати українське мистецтво, і його розвідки, присвячені українській архітектурі доби ампір та дерев'яній, стали значним вкладом в історію українського мистецтва.

Революція 1917 року захопила Павлуцького остаточно «самоопределившись» як українець, і вже до смерти він не зміняв орієнтації. У 1920 році він був деякий час проректором університету. В академіки Української Академії він не попав, замість нього було обрано Олексія Петровича Новицького, який перед тим був бібліотекаром школи Строганова в Москві. Це був для Павлуцького великий удар. Останні роки він прожив у великих злиднях: я іноді його відвідувала і пам'ятаю той страшний хаос, який являли кімнати; на підлозі розкидано малюнки-пам'ятки мистецтва, фотографії, книги з історії мистецтва. На них лежать, гризуться чудові такси шоколадного коліру; сам Павлуцький в котиковій шапці, в шубі з потертим коміром, руки в рукавицях: в кімнатах страшний холод, як у всіх нас було в 1921–1922 роках. У сусідній кімнаті дитячий крик: то кричить дитина пасербниці Павлуцького та комісара, який колись реквізував кімнату у Павлуцьких. Важка картина... Помер Павлуцький у 1924 році.

Історію Давнього Сходу та Греції читав професор Олексій Іванович Покровський. Маленького росту, з гарним, наче наточеним обличчям, постійно хорий – у нього був туберкульоз, Покровський робив завжди на мене подвійне враження: читав він зле – глухим, надривним голосом, не красномовно, важкими довгими фразами, у яких треба було шукати змісту: «з одного боку»... слідує безкінечний період, «з другого боку»... подається ще більший період, який вщент анулює перший. Слухаєш, слухаєш – з'являється бажання перекреслити все, що записано. Але в той же час, в лекціях Покровського під невдалою формою почувалась велика ерудиція, і кінець кінцем, його лекції давали багато. Я пам'ятаю, як одного разу, коли писала реферат для семінару Покровського, я перебила його оповідання про щось словами: «я була на вашій лекції і звернула увагу на вашу думку з приводу цього» – Покровський здивований подивився на мене і сказав: «Мало хто так розуміє те, що я читаю»... На курсах він не був популярний, але мені дуже подобався своєю ерудицією, видержкою і тактом.

Покровський був сином протоієрея Ісакіївського собору в Петербурзі і скінчив Петербурзький університет. Його магістерська і докторська дисертації були захищені в Петербурзьким університеті. Вони були дуже характерні для нього: перша, на тему «О красноречии древних греков», могла бути надрукована на кількох сторінках: текст там займає на сторінці кілька рядків, а далі йшли примітки, в яких і полягала головна наукова цінність праці. По закінченні університету Покровський був професором Ніжинського ліцею і там одружився з дочкою ніжинського повітового маршалка, Ольгою Костянтинівною Троциною. Вона була дуже гарна, висока, струнка, з суворими рисами обличчя. Кажуть, що вона вимагала багато коштів на туалети, була завжди гарно одягнена, цікава. Жила вона широко, належала до того гуртка професорських дружин, які панували в університетському колі.

Революцію Покровський пережив важко. Я колись зайшла до них. Вони мешкали в розкішній квартирі на Фундуклеївській, напроти оперного театру. Звичайно, центрального ogrівання не було. Олексій Іванович в хутровій шубі, в шапці сидів біля маленької грубки «буржуйки», яка неймовірно коптіла: Ольга Костевна в старому пальті, у валянках, поралась біля грубки. Олексій Іванович важко кашляв, задихався і без перерви курих махорку.

Незабаром Покровські повернулися до Ніжина. Там він зайняв катедру в Інституті, колишньому ліцею. В Ніжині їм було добре. Вони жили в теплій хаті, не голодували. Покровський добре володів українською мовою і взагалі вважав себе українцем. До нього ставились із пошаною советські кола – він з охотою вивчав коріння матеріалізму в грецькій історії і його праця цікавила комуністів. Він читав невеликому колу партійних, в Інституті марксизму-ленінізму у Києві. В Академії Наук робили заходи для обрання його на академіка з ініціативи Миколи Прокоповича. Покровський бував у нас, такий же, яким був раніш, наче висох: тільки став ще менший на зріст і його груди впали. Помер він на початку 1930-х років, не дочекавшись обрання на академіка.

Проїшло кілька років. У «будинку вчених» я зустріла на якомусь засіданні стару жінку, беззубу, погано одягнену, в розірваних кальошах, у старенькому осінньому пальті, хоч була вже зима. Її лице, худе, змучене, було мені знайоме. Вона теж придивлялася до мене і нарешті мене привітала: то була красуня Ольга Костевна, гордовита і елегантна! Вона жила у Києві з донькою, яка була одружена, мала дітей: «служу за няньку у доньки», сказала вона мені.

Історію Рима та Візантії викладав професор Юліан Андрійович Кулаковський. Він мав років 50, був високий, худий: курсистки жартували, що він так захоплений історією Рима, що сам став подібним на статую патриція, бракувало йому лише тоги. Він був сином священника на Волині, скінчив Петербурзький університет і молодим приват-доцентом приїхав до Києва, де прожив усе життя. Веселий,

дотепний, елегантний, він користався великим успіхом серед жінок і сам закохався в красуню Любов Михайлівну Гуляєву, доньку професора Духовної Академії та сестру професора Київського університету та академіка Олексія Михайловича Гуляєва. Але вона, теж не байдужа до нього, вимагала від нього надто великої покори [і глузувала з нього]. Він не витримав цього. Любов Михайлівна залишилась неодруженою. Вона за моїх часів була клясною дамою в Фундуклеївській гімназії, а пізніше начальницею Епархіяльної школи в Кам'янці-Подільському. Пізніш Кулаковський одружився з іншою, мав двох синів. Старший Сергій скінчив історично-філологічний факультет Київського університету, став фахівцем у галузі західноєвропейської літератури і на початку революції емігрував за кордон. Другий син, Арсен, не скінчив курсу в ліцею правників і, не здатний до праці, бідував у Києві, «перехватывая» гроші у знайомих батьків.

Ю. А. Кулаковський

Кулаковський був інтересною фігурою в Київському університеті. Він мав широкий науковий діапазон: захоплювався археологією, зокрема клясичною, сам робив розкопи, досліджував скитські та сарматські могили, катакомби в Керчі, цікавився похованнями з червоною фарбою, брав участь в археологічних з'їздах. Він працював над історією Юліяна-Відступника, це в свій час викликало гостру полеміку з професором Академії Богдашевським. Справа набула такого характеру, що Кулаковському загрозувало відлучення від церкви. Кулаковський мав дружні відношення з Володимиром Соловйовим і з ним листувався.

Його головним фахом була література і історія Рима та Візантії. Праця над латинськими авторами відбилась навіть на його мові: він начебто механічно перекладав з латинської мови. Протягом кількох трьохріч він був головою Історичного товариства Нестора-Літописця і вмів імпозантно головувати на засіданнях. Це не заважало йому під час доповіді мирно куняти, схиливши голову римського патриція на руку. Вчений секретар, А. М. Лобода, пильнував за «головою»: непомітно підштовхував його в бік або пропонував сигарету. Це діяло на деякий час. Але лише кінчав доповідь – Кулаковський раптом прокидався і «як пробудившийся орел» розпочинав дебати, і по закінченні їх вміло, талановито підсумовував, що було висловлено, дякував доповідачеві за цікаву доповідь, пропонував виголосити доповідь іншому прелегентові – звичайно було на засіданні дві доповіді – схиляв голову на руку і знов куняв...

Кулаковський належав до консервативної групи професорів, але в усіх взаємовідношеннях був завжди коректний. Він зі страшним

хвилюванням переживав революцію, загибель культури, університету. Помер він під час перебування в Києві добровольців і був останнім професором, кого урочисто відспівали в університетській церкві.

Лекції Кулаковського в цілому були цікаві, читав він їх завжди по конспектах, в які майже не заглядав. [За своїм змістом вони носили надто вчений характер.] Він оповідав про адміністрацію, придворні інтриги та боротьбу, війни, але соціальних та економічних подій не торкався. Зокрема, була цікава та докладна історія Візантії: то був курс, який він читав 4 семестри і потім надрукував у трьох грубих томах.

Тут я пригадаю комічний епізод, який стався з Кулаковським: докладно переказав події в Римі й Равенні за Констанція та Константа, він після дзвінка повернувся до аудиторії і подав знак рукою, що хоче говорити: наче вулик затих. Він заявив: «Я переплутав: усе, що я приписав Констанцію, зробив Констант, і навпаки», – і пішов. Другий раз було ще краще: він, вже явно для нас, заплутався в придворних інтригах візантійського двору: я сідала в одній з перших лав, напроти катедри, та ретельно записувала його слова: раз перекреслила, другий перекреслила... Раптом Кулаковський звертається безпосередньо до мене й кричить: «Та перестаньте записувати! Ви ж бачите, що я сам заплутався в оцих інтригах!»

Історію середніх віків читав професор Микола Михайлович Бубнов. Він був у той же час деканом історично-філологічного факультету в університеті. Бубнов був одним з цікавіших професорів університету, найталановитіших, і міг би стати окрасою кожного університету. Він був, за переказами, які здаються вірогідними, сином відомого письменника Лескова і київської купчихи. Професор Якубський колись казав, що Бубнов сам оповідав йому про це, в усякому разі, в його кабінеті висів портрет Лескова. Бубнов був дуже заможний, і не даремно в курсі лекцій по методології історії, який він читав надзвичайно цікаво, він ставив першою умовою для наукової праці – матеріальну забезпеченість людини. Бубнов був одружений з заможною володільцею цукроварні, не пригадую її прізвища.

Як учений Бубнов був дуже талановитий, цікавий. Головним чинном його інтереси зосереджувались біля папи Герберта та рахувальної таблиці «абак». Ці теми давали йому можливість розгорнути широку дослідчу роботу, доводити низку дотепних гіпотез. Лектор Бубнов був надзвичайно цікавий. У його мальовничому, жвавому викладі оживали персонажі середньовіччя, з абстрактних імен перетворювались на живих, діючих людей. На жаль, Бубнов мало захоплювався своєю професорською діяльністю, часто манкирував лекціями, але те, що він нам давав, покривало якісно кількість лекцій. Він збуджував інтерес, захоплював живістю викладу. Крім історії середньовіччя, Бубнов читав курс «Методологія

історії». Курс був надзвичайно інтересний. Він подавав нам відомості про західноєвропейські архіви, приклади наукових дослідів європейських учених, наукових гіпотез тощо. Цей курс читав він дуже жваво і видно сам цікавився ним. Дуже цікаві були семінари Бубнова: він приносив «варварські Правди», літописи, які ми читали в оригіналі, варварською латиною, і він подавав цікаві коментарі. На жаль, рефератів Бубнов не давав: каюся і гадаю, що то було внаслідок його лінощів, він їх не хотів читати.

У політичному відношенні Бубнов належав до правої групи нашої професури, але активної ролі не відігравав. У 1919 році він емігрував за кордон і був професором у Загребі, а потім в Галле [де з давніх часів славилася катедра середньовічної історії]. Помер він в середині 1920-х років.

Історію нових часів викладав професор Павло Миколайович Ардашев. Він мав років 45, і в Києві він появився за недовгий час, раніш був, здається, у Дорпаті, і обрання його Київським університетом відбулося усупереч бажанням професора Лучицького.

Ардашев був з усіх поглядів неінтересний професор. Він був безбарвний бльондин, негарний, в'ялий, якимось вносив із собою сум, де б не з'являвся. В політичному відношенні він належав до правої професури і стояв на крайньому її крилі.

Після революції Ардашев опинився в Ялті, там працював як швець, дальшої долі його я не знаю.

Ардашев, хоч професор був нецікавий, вчений він був серйозний. Його головна праця «Місцева адміністрація у Франції перед революцією», побудована на солідному архівному матеріалі, вносила багато нового в історію Франції. Читав він лекції не підносячи очей від конспектів, в'яло, нудно. Перша частина курсу – доба Відродження – була надрукована курсистками, що не заважало Ардашеву читати лекції, слово за словом, по друкованому. Курсистки стежили по книжці слово за словом. Був випадок, коли Ардашев зупинився, а зупинявся він дуже часто, і курсистка, яка сиділа на першій парті і стежила по друкованому, Соня Королькова, несподівано для себе механічно, гучно підказала слово, перед яким він зупинився; кивнув їй головою, і пішов далі. У Ардашева завжди можна було розібрати – на підставі яких джерел складена лекція, і це нас драгувало. Його семінар, навпаки, був інтересний: ми розбирали «Кайє де долеанс», скарги на місцеву адміністрацію, у виданні Паризької Академії і робили коментарі з приводу них.

Крім головного курсу, Ардашев читав ще «Методику викладання історії». Це була дуже невдячна думка – доручити цей курс людині, яка ніколи не викладала в середній школі. Впроваджуючи такий курс, якого не було в університеті, треба було б доручити його комусь із досвідчених педагогів середньої школи, який міг би ділитися з нами своїми власними спостереженнями, подібно до того, як Бубнов оживляв «Методологію» власними враженнями. Ардашев

В. Б. Антонович

був безпорадний. Він прочитав дві-три методички, вивів з них «середню» і піднісив це нам. Він сам визнавав свою безпорадність і в кінці першого року викладання курсу запросив мене на асистента, і фактично перекинув майже всю справу на мене. Про це я скажу далі.

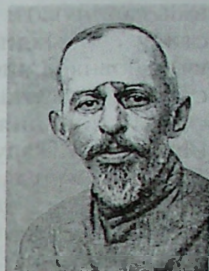
З російською історією на курсах було небагато. Як і в університеті, курс «російської історії» поділявся на дві частини: давні часи та нові часи, які завжди читали різні професори: спочатку то були В. Б. Антонович та В. С. Іконніков, потім – П. В. Голубовський та М. В. Довнар-Запольський. Такий порядок було перенесено й на курси. Але Голубовський помер минулого року, і в університеті Довнар-Запольський залишився єдиним представником цілої дисципліни. Оголошено було конкурс, на який подав заяву М. С. Грушевський і не пройшов. Я пам'ятаю, яке це справило велике враження: навіть у колах далеких від науки йшли розмови про це – одні раділи, що не впустили до університету «мазепинця», інші обурювались, що університет втратив видатного вченого, історика з європейським іменем. Внаслідок того «міжкоролів'я», яке запланувало на кафедрі давньої історії Росії, несподівано виникла кандидатура приват-доцента Харківського університету Василя Юхимовича Данилевича, при чому він зобов'язався в ближчому часі захистити магістерську дисертацію. Можна уявити, з яким інтересом ми всі очікували появи Данилевича.

У жовтні він почав читати лекції. Тоді він був худий, хоробливого вигляду брюнет років 40, з маленькою чорною борідкою. Данилевич читав дуже нудно. Він був учнем В. Б. Антоновича, одержав золоту медаль за монографію «Історія Полоцької землі», але після того не писав нічого значного. Він був спочатку викладачем історії в гімназії в Тифлісі чи Владикавказі, потім викладав

*Університет
Св. Володимира*

у Харкові, [і вже 12 років по закінченні університету] був обраний приват-доцентом в Харкові. Він знав багато, мав виключно історіографічну пам'ять, критичний хист, розмови з ним бували інтересні, але викладати він абсолютно не вмів. Він мав нудний, монотонний голос, казав повільно, слово за словом, що втомлювало слухачів. Але з наукового погляду, зокрема для нас неуків, його лекції були цінні, бо він вводив в історію, знайомив з історичними поглядами, школами, думками. Спочатку на лекції Данилевича кинулись всі – тут змішались I та II курси, тому що минулого року Голубовський встиг прочитати лише кілька лекцій. Але швидко викладова заля була порожньою.

Василь Данилевич

Навесні 1908 року оголошено другий обов'язковий курс Данилевича «Русские древности» – археологія. Знов усі кинулись слухати, але справа була ще гірша: стало так мало слухачок, що Данилевич почав взивати, що не буде приймати іспити в тих, хто не слухав фактично курсу. Про цей курс мені доведеться говорити окремо. Так само не збирали аудиторії додаткові курси Данилевича «Історія Малоросії», «Історическая географія», «Історіографія». Семінар, який почав ще на I курсі, «Русская Правда», притяг багато курсисток, так що він тричі повторював те ж саме для різних груп. Але надалі семінари притягали небагато слухачок, і Данилевич оголосив «обмежений» прийом – не більш 15–20 душ.

Данилевич проходив широку гаму відношень з людьми, так було з проф. Довнар-Запольським, якому він багато зобов'язаний, починаючи з положення в Київському університеті, так само було з Е. Д. Сташевським та багатьма іншими.

Ще різкіша була амплітуда коливань Данилевича в політичному відношенні, коли він появився в Києві в 1907 році. Він тримався надзвичайно велично, не раз заявляв, що веде своє походження від Рюрика, і любив казати, що належить до аристократії. Своє звання приват-доцента він носив гордовито і вимагав, щоб його йменували «ваше превосходительство». Наш деньщик, який носив йому мої листи та коректури, спитав мене: невже той пан – генерал, бо в готелі «Франсуа», де він мешкав, його називали «его превосходительство».

Минали роки. Дисертації Данилевич не зробив. Правда, відвідувачам він показував великий [рогожевий] кошик, перев'язаний мотузками, в якому покоїлись мирно матеріяли до дисертації – назви її мінялися: то це була «Слобідська Україна», то «Малоросійський приказ». В усякому разі, після 1907 року Данилевич в архівах не працював і обмежувався матеріялами, зібраними у Харкові. Поки що він охоче казав курсисткам та студентам про те, які великі наукові відкриття таїть у собі таємничий кошик. Треба додати, що Данилевич

вмів імпонувати молоді, і тримав себе значно величніше, ніж простий у своїх відношеннях до людей Довнар-Запольський. Між тим, учні Довнар-Запольського та Данилевича почали захищати магістерські дисертації, які давали право на екстраординарну професуру. Положення Данилевича, старшого віком та стажем, ставало ніяковим. Нагадував і факультет про обіцяну дисертацію. Він подався до Варшавського університету, одного в Росії, який мав старий устав, та дістав там посаду старшого асистента, яка давала приват-доцента. Поїхав він туди після урочистих проводів на курсах, коли йому було піднесено білі квіти.

З початком війни 1914 року Данилевич виявляв і підкреслював своє монархічне, вірнопіддане відношення, і вже будучи у Варшаві, надрукував статтю у львівському виданні, в якій підкреслював той же настрій.

У зв'язку з невдачами на фронті університет було евакуйовано з Варшави до Ростова-на-Дону. Переїхав туди й Данилевич, і там застала його революція. Несподівано виявилось, що майбутній камерюнкер і один з небагатьох «справжніх аристократів», – щирий українець і до того марксист. Як марксист він став представником УНР.

У році 1918 він повернувся до Києва [вже перефарбований] і почав оповідати про свої подвиги на користь українського народу та соціалістичної революції – що було потрібно в той момент, коли він оповідав. Для наукової кар'єри тепер не були потрібні ні наукові праці, ні дисертації. Треба було вміти маневрувати та імпонувати, і ці таланти мав Данилевич. Спочатку Данилевич став твердою ногою в Академії Наук, де катедру історії України посів його товариш по Харкову, академік Д. І. Багалій. Але тут він почав незабаром сваритися, і навіть віддані йому люди не могли витримати його примхів. Він поволі відійшов від академічної роботи і за весь час надрукував лише одну невелику книжку «Археологічна минувшина Київщини» [де було вміщено портрет автора та кілька таблиць археологічних знахідок].

Головну свою увагу зосередив Данилевич на Київському університеті, де посів катедру археології, та «Інституті народної освіти», як він став іменуватися після 1920 року. Я не брала участі в цій установі і лише з чужих слів знаю про ролю, яку він відігравав там: його марксистське переконання дивувало навіть молодих комсомольців, а наклепи та «злопихательства» на адресу старої університетської професури як «буржуазної» та «контрреволюційної» викликали огиду з боку деяких комуністів, які розуміли наукову цінність праць цих професорів. Він користався визнанням навіть такої організації, як Інститут ВУАМЛІН – куди в 1935 році його було запрошено консультантом.

В останні роки свого життя він став виявляти паталогічні риси. Одного дня я почула від професора консерваторії, віолончеліста Велконського, про Данилевича, що його сусід по мешканню притягує

його й іншого сусіда, С. Ф. Якимовича, обвинувачуючи їх у замаху на його життя. Обоє разом викликали до слідчого і допитували, як, за що, в який спосіб хотять його отруїти? Суд, проте, справу припинив: Якимович подав судові відомості про те, що за останні роки Данилевич перемінив кілька квартир, і во всіх перед виїздом обвинувачував сусідів у замаху на свою персону.

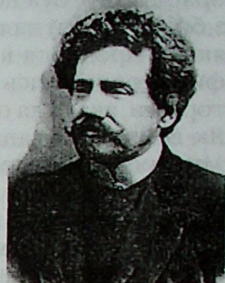
Катедру російської історії в університеті та на курсах посідав професор Митрофан Вікторович Довнар-Запольський.

Я пам'ятаю його першу лекцію: в переповненій аудиторії, найбільшій на курсах, на катедру вийшов невеликого зросту, в сюртуку, як і всі професори, негарний професор років 40. Він мав пишну шевелюру рудуватих волос, маленьку рудувату борідку, великі сірі очі. Він морщився, наче від болю, і почав читати тихим, ледве чутним голосом про причини піднесення та розвитку Московського князівства. Його голос було ледве чути. Пройшла година, продзвонив дзвінок на перерву, потім знов на наступну лекцію, а Довнар-Запольський все говорив, не заглядаючи до конспекта, який весь час тримав у руках. Аудиторія сиділа, не ворохнувшись, ніхто не вийшов на перерву, всі боялись втратити одне слово. Нарешті він зложив свої конспекти і вийшов з кімнати. Його лекція всіх зачарувала, він говорив надзвичайно просто, ясно, ледве шепелявлячи, розтягуючи «А», здавалось по-московськи, але виявилось по-білоруськи. В його лекції чарувала струнка архітектоніка її, кожна лекція являла собою закінчене ціле, в якій подавалось матеріяли і робився з них підсумок. То не була лекція Ардашева чи декого з інших, яка обривалась дзвінком на півслові і продовжувалась на другий день з того ж таки півслова. Кожна лекція подавалась так, що давала багатий матеріял для міркувань, власної думки і згадувалась потім, до наступної лекції.

Він не надавав значення формі, в його лекціях не було зовнішніх ефектів, але вони були художні за своїм змістом, характеристиками діючих осіб доби. Доба Івана Грозного, Смутної доби, Петра I, Катерини II, а зокрема Олександра I та Миколи I, належали до найкращих, які я чула на курсах. Але іноді він читав в'яло та нудно.

Я була на II курсі, коли Довнар-Запольський розпочав семінар: ніхто не давав так багато для нас, як він на семінарських працях; він вимагав знання джерел історії, глибокого, уважного ознайомлення з літературою предмета. На практичних заняттях Довнар-Запольського завжди було багато студентів.

Довнар-Запольський мав нешаблонув біографію професора. Він був сином дрібного службовця, здається, акцизного відомства. Мати рано померла, батько, по-видимому, покинув родину. Старший

М. Довнар-Запольський

брат, Петро, був покликаний на війну 1877–1878 років, одружився з болгаркою й залишився в Болгарії. Діти, Митрофан Вікторович, який народився в 1867 році, та дві його сестри – Марія та Серафима, опинились на утриманні старшої сестри, Олександри Вікторівни, яка була одруженою з піхотним офіцером і рано овдовіла. Як вона здобувала кошти для утримання сестер, я не знаю, але Митрофан Вікторович від 12-го року життя був на власному утриманні. Він давав приватні лекції і сам вчився в міській школі. Проживали вони в Мозирі, а потім переїхали до Баранович. Років з 14 він почав захоплюватися білоруським фольклором, записував пісні, перекази, листувався з Академією Наук, якій надсилав свої знахідки, при чому одержував листи від Академії на «востребование». Таким чином, у 20 років його життя його ім'я було вже відоме етнографам та фольклористам, а він сам ще не мав середньої освіти. Нарешті він без сторонньої допомоги склав іспити в I гімназії в Києві і вступив на історично-філологічний факультет. Тут він виділявся, як учень професора В. Б. Антоновича, але близьким до нього не став. За «Историю Кривичской земли» він дістав золоту медаль і був залишений для підготовки до професури.

За молодих років він захоплювався революційними ідеями, був під постійним доглядом поліції. Цікаво, що на початку 90-х років, коли він був нареченим доньки священика в Микуличах, до парафії якого належало Мироцьке, а там мій дядько Федір Федорович вживав заходів для ліквідації сервітутів, Митрофан Вікторович очолював опозицію селян, і в той же час про його діяльність спеціально велось дізнання поліції. Про це, років 20 пізніш, згадували у нас обидва противники в дружній атмосфері: [мій дядько], Федір Федорович Мухортов та професор Довнар-Запольський. Його дружина [Надія Петрівна, слаба на туберкульозу] незабаром померла.

В університеті Довнар-Запольський здобував засоби для життя приватними лекціями, в тому числі давав лекції Зайферту, синові багатого домовласника. Його сестра, Надія Львівна, стала другою дружиною Митрофана Вікторовича. По закінченні університету він поїхав до Москви, де протягом кількох років працював в архівах над збиранням матеріалів для історії Литовського князівства, наслідком цих праць були обидві його дисертації, з яких перша «Государственное хозяйство Литовского княжества при Ягеллонах» стала значним вкладом в науку.

Він добре вивчив московські архіви, і за його вказівками його учні протягом багатьох років працювали в архівах.

Після захисту в 1901 році магістерської дисертації він був вибраний приват-доцентом Московського університету. Взагалі в Москві Довнар-Запольський вів широку наукову діяльність: в той же час він був секретарем археографічної комісії Археологічного Товариства і за його редакцією виходили «Труди комісії». Важливі матеріали з історії декабристів, здобуті ним у Петербурзькому

Сенатському архіві, зробили йому широку популярність. Лев Толстой, який тоді хотів писати продовження початого в 80-х роках романа «Декабристи», побажав познайомитися з ним, і Митрофан Вікторович бував у нього в Хамовниках в Москві та [іздив] до Ясної Поляни.

В 1904 році Довнар-Запольський дістав катедру в Києві: тут він користався великою популярністю в університеті, і його курс «Декабристи», який він читав у найбільшій XIV аудиторії, збирав багато слухачів. В університеті Довнар мав найбільше студентів на історично-філологічному факультеті і користався великою популярністю серед студентів. Згодом він перетворив вищу групу семінару на легалізований «Історико-етнографічний гурток», з окремим статутом, виборами членів, засіданнями. Членами гуртка були не тільки студенти, а також стипендіяти, що підготовлялися до професури, а також приват-доценти. Головою гуртка був сам Довнар-Запольський, а секретарями студенти. Праці членів гуртка друкувалися в «Известиях» університету, а потім видавалися окремими книжками – «Збірниками». Все це приваблювало студентів і втягувало їх у наукову працю.

Року 1905, одночасно з А. В. Жекуліною, Довнар-Запольський заснував Жіночі вечірні вищі курси. Головою їх, за його бажанням, став проф. Челпанов, а Довнар-Запольський секретарем. Року 1906 Челпанов переїхав до Москви, і Довнар-Запольський був певний, що буде обраний на директора. Але було обрано проф. В. М. Перетца, і Довнар-Запольський [не міг сховати свого незадоволення. Він] відійшов від курсів і заснував нові «Жіночі комерційні курси». Ці курси розгорталися з таким успіхом, що в 1907 році Довнар-Запольський дістав дозвіл міністерства на переформування курсів на Комерційний інститут. Він спочатку містився в маленькому будиночку на розі Пироговської та Бібіковського (Шевченківського) бульвару. Незабаром інститут так розгорнувся, що приєднав сусідні будинки, а далі збудував трьохповерховий будинок. При Інституті були велика бібліотека, два музеї. Довнар-Запольський читав в інституті багато лекцій і запрошував курсисток їх відвідувати.

Організація і швидкий темп розвитку інституту показали, яко-го талановитого адміністратора в особі Довнар-Запольського мав Київ і як мало його цинили! Пригадую, на якомусь засіданні Лев Бродський сказав, відповідаючи на побоювання професорів інституту, що йому тяжко вести справи без власного капіталу: голова Вашого директора варта мільйона... Інститут мав ще одну особливість: він був у відомстві міністерства торгівлі, взагалі більше толерантного, ніж міністерство народньої освіти. Тому професорами там могли бути «неблагодійні» вчені, як О. Русов, а що жи-ди в Україні не могли з різних причин бути професорами в університеті, Русов писав, що Комерційний інститут був перший «український» інститут.

[Але інститут не міг поглинути всієї енергії Довнар-Запольського.] В університеті більша частина студентів записувалась на «російську» історію. Ними керував Довнар-Запольський, при чому віддавав своїм слухачам більше часу, ніж хто з інших професорів. Його багата бібліотека була відкрита для них, крім звичайних порад в університеті, він кожную суботу приймав у себе вдома студентів, і там, в інтимному колі, точилися розмови на наукові теми, і студенти втягувались у наукові інтереси. На суботах бували професори; коли студенти закінчували університет, коло відвідувачів «субот» поширювалось і утворювалось коло учнів Довнара.

Найстарше наукове Товариство в Києві Нестора-Літописця переживало кризу. На засіданнях переважали доповіді мало актуальні, які пропонували професори Духовної Академії. Молодші члени були переважно «словесники», учні професора Перетца. Доповіді з історії читали дуже рідко. Тому Довнар-Запольський заснував у 1909 році нове товариство «Любителів соціальних знаній». Головою товариства був Довнар-Запольський. Товариство мало секції: історичну, географічну, економічну, педагогічну. Членами були переважно педагоги, молоді вчені, учні Довнар-Запольського.

Засідання головним чином відбувались у Комерційному інституті і притягували багато членів та публіки. Тут, у протилежність «Нестору», велись жваві дебати, які іноді затягувались допізна. Тут я вперше стала виступати з науковими доповідями, про що скажу далі. Я не можу пригадати всіх тих товариств, асоціацій, установ, які вели своє зародження від Довнар-Запольського: згадаю «Експортну палату», засновану ним при Комерційному інституті, товариство «Волга–Париж» також. Він заснував ще два інститути: Географічний та Інститут археології. Обидва вони захиріли, тому що жмут різних причин примусив Довнар-Запольського покинути Київ, і без нього, при большевиках, обидва інститути деякий час животіли, але недовго.

Причини, які примусили Довнар-Запольського покинути Київ, були дуже складні, і коріння їхнє лежало в подіях, які відбувалися за довгий час до революції.

Революція 1917 року створила для нього дуже тяжкі умови. Він сам опинився під судом «Совета солдатських та робочих депутатів», і лише завдяки куратору шкільної округи М. П. Василенку та комісарам освіти Г. В. Александровському та І. М. Стешенку вдалося його врятувати. З другого боку – склалися ненормальні родинні умови: обидва його сини, Вадим та Мстислав, стали активними большевиками під проводом приятеля дружини Довнара В. П. Затонського. Це творило дуже несприятливі умови для Довнара. Він переїхав з донькою Лилею (Ірина) до Новочеркаська, де мешкали його сестри. Звідти він лише час до часу приїздив до Києва.

Дальша його історія була трагічна. Під час окупації Києва добровольцями він виїхав знову до Новочеркаська, тому що боявся,

що буде відрізаний від доньки. По дорозі захворів, його десь висадили, а коли він міг уже їхати – потяги вже не йшли до Ново-черкаська. Він нарешті опинився в Керчі, там прожив деякий час благополучно, але навесні 1920 року большевики заарештували його і перевезли для суду до Харкова.

Після звільнення в Харкові Довнар-Запольський розгорнув широку діяльність, організував там Всеукраїнську торговельну палату, Всеукраїнський торговельний музей тощо.

Незабаром Довнар-Запольського було обрано на професора Азербайджанського університету. Він мене запрошував до Баку, пропонуючи катедру історії мистецтва, але я відмовилася. Він пробув у Баку недовго – років з два. В році 1925 було запрошено його до Мінська на катедру історії Білорусі Мінського університету. Він прийняв обрання з захопленням. Це була мрія його життя! Він перевіз свою велику бібліотеку, понад 10 000 томів, і розпочав писати «Історію Білорусі», «Історію білоруського народного господарства» та інші. Проте в 1926 році большевики примусили його назавжди покинути Білорусь. Він переїхав до Москви: там організував дослідження народного господарства. Створив секцію історії народного господарства в РАНІОН, яку й очолив; він притягнув істориків з Москви, Ленінграду і Києва. Довнар-Запольський вклав властивий йому запал, хист, організаційний талант. [Але його знищила нова реформа.] Помер він нагло в 1934 році.

Історію слов'янських народів читав професор Тимотей Дмитрович Флоринський. Він був тоді сивий, з сивою маленькою борідкою, сильно сутулий, з молодим рожевим лицем. Йому було років 45–50. Читав він дуже нудно, слухати його було важко, зокрема через те, що він не вимовляв кількох приголосних літер. Флоринський був значним знавцем слов'янських культур, але це не відбивалось на його лекціях, які були безбарвні та нудні. Він зі «сльозозію» в голосі патетично описував нещастя кашубів, яких поглинули німці, але в той же час не лише не визнавав українців, але вів проти них запеклу війну. Свою наукову діяльність він поєднував з посадою цензора. Треба додати, що як секретар історично-філологічного факультету в університеті та професор на Вищих курсах Флоринський тримався цілком коректно, його відношення із слухачами були добрі, екзаменатор з нього був дуже м'який.

Флоринський мав кілька синів та доньку. З цих синів один поділяв погляди батька, він пішов добровольцем на війну 1914 р., і був забитий. Поховано його на Аскольдовій могилі. Щодня Флоринський ходив пішки на його могилу.

Т. Флоринський

Степан Голубев

У 1919 році під час червоного терору Флоринського було розстріляно. Його вдова залишилася у Києві сама і страшно бідувала; донька її була одружена і мешкала в Ніцці. Її син [став большевиком. Він] був секретарем посольства в Константинополі, разом із Чичерином, і з ним перейшов до большевиків; в Москві він завідував протокольною частиною «Наркомінділа».

Історію Православної Церкви читав професор Степан Тимофійович Голубев. Він був уже старий, мав вигляд патріярха з великою білою бородою та білим волоссям. Він був видатний вчений: його монументальні праці, присвячені Київській Академії, Петрові Могили, старо-

рому Києву, були цінним внеском в українську історичну науку. Він написав багато статей з приводу топографії Києва, в яких полемізував з іншими дослідниками – М. І. Петровим, Лашкаревим. Часто перемога була на його боці.

Не зважаючи на великі наукові заслуги, Голубев не користувався пошаною. Він був в Академії та в університеті стовпом реакції, [й вносив з собою до Духовної Академії та до університету дух розкладництва. Він] постійно різко сварився з професорами прогресивного напрямку, з професорами В. Екземплярським, Е. Завитневичем та іншими, а також зо своїм конкурентом, що посідав катедру історії Православної Церкви, проф. Ф. І. Титовим. Голубев не міг миритися з тим, що на його долю припала лише історія розколу. Таку ж боротьбу, хоч і в менших масштабах, він провадив в університеті та на Жіночих курсах, де спирався на проф. Флоринського.

На курсах він був одним з найменш популярних професорів: курсистки з обуренням ставились до його чорносотенної діяльності, передавали охоче плітки про його не гідні професорського звання вчинки. Читав він дуже нудно, і курсистки вживали заходів, щоб його не слухати. Екзаменував він надто м'яко, всім ставив «отлично» і цим не збільшував свого престижу.

Степан Голубев

Голубев мав, здається, 8 чоловік дітей, дві доньки та 6 синів. Один з них, Володимир, вславився ще в університеті своєю чорносотенною діяльністю. Він був основоположником «Двуглавого орла», чорносотенної організації, яка користалася великим успіхом серед ретроградної частини студентства. Він не тільки вів агітацію серед студентства, [вступав у боротьбу з прогресивними студентами],

а й втручався в академічні та адміністраційні справи. Він був забитий під час війни 1914–1917 років.

Георгій та Олексій пішли церковним шляхом, перший був священником, а другий скінчив університет та Духовну Академію, прийняв чернецтво, став архімандритом Лаври під іменем Гермогена. Пізніше був на еміграції [за большевиків був засланий]. За советів професор Голубев жив цілком самотньо, дуже бідував, навіть жінка з донькою жили окремо.

Микола Прокопович, його політичний противник, високо шанував його наукові праці й прийшов йому на допомогу: він здобув для нього стипендію з Академії Наук. Помер він десь у середині 1920 року.

На курсах була інша програма, ніж в університеті, не було літературних курсів, обов'язкових для істориків в університеті, проте мусіли слухати курси статистики, політичної економії та державного права.

В один з перших днів, коли я ходила на курси, ми почули, що в ХІ аудиторії буде читати професор Микола Петрович Яснопольський. Курсистки, як стадо [баранів], сунули в ту аудиторію і її заповнили. Не було куди впасти яблуку. Входить Яснопольський – подивився, і ніяково спитав: не помилково набилось стільки люду на його лекції? Він звик, що його слухають 5–6 чоловік... Побачивши мене, він додав, що, власне кажучи, він читає II частину статистики для тих, хто його слухав уже в минулому році, але може розпочати з II частини, а потім прослухати першу. Він почав читати. Було нудно, зокрема для нас, непідготованих слухачок. На наступній лекції було вдвічі менше народу. Ще далі – ще зменшилось... Нарешті нас опинилось дві – я і ще одна мого ж курсу (я забула її прізвище). А далі з січня 1908 слухала я сама! То була важка справа: я слухала двічі на тиждень, сама, лекцію по статистиці, при чому Микола Петрович обов'язково сповіщав мені, якщо він не міг читати: «меркурій» в образі його Аннушки летів до мене з запискою, а я так само сповіщала професора, якщо я не могла прибути: тоді «меркурій» в образі нашого деньщика летів на Мало-Володимирську з моєю запискою. То був важкий тягар, який я добровільно поклала на мої плечі і добросовісно несла протягом двох років. Дома жартували, що то була жертва на вітар дружби. Ми були цілком офіційні. Помінявши записками, я сідала скромно на парту, Микола Петрович на катедру, читав, писав на дошці формули, я записувала, а потім склала іспит на «отлично».

Між тим, в особі Яснопольського ми мали видатного вченого, фінансиста: його праця «О географических распределениях государственных доходов и расходов Российской империи» була дуже цінною працею, і за пізнішої доби на її висновках щодо України базували свої вимоги українські фінансисти. В університеті він читав «Фінансове право». Яснопольський належав до гуртка київської інтелігенції, яка брала участь у відділі Географічного товариства, що

в свій час відіграло таку видатну роллю в історії української культури. Яснопольський належав до консервативної групи університету, але ніколи не був реакціонером. Своїми поглядами він найбільше пасував до партії «октябристів», але ніколи в партії не був.

Він був дуже заможною людиною, поміщик Грайворонського повіту Курської губернії, Конотопського повіту Чернігівської губернії. Його покійна дружина теж мала значне майно. Овдовів він давно, потім ще раз одружився і швидко розійшовся. Від першої дружини він мав двох дітей – сина Леоніда Миколайовича, про якого я вже казала, та дочку Ольгу Миколаївну, дуже гарну. Вона працювала пізніше в Академії Наук. Але жив він цілком самотньо у великій квартирі на Малій Володимирській вулиці, влаштовуючи від часу до часу невеличкі вечірки для професорів правничого факультету. На цих вечірках завжди бували мої батьки та я.

Політичну економію читав молодий приват-доцент, який тільки що захистив дисертацію, Олександр Дмитрович Білимович. Він був, як казали, старанний студент, репетитор дітей професора Піхна, редактора та видавця «Киевлянина», а потім одружився з його донькою. В університеті та на курсах до нього ставились вороже, звали «Піхнин зять», і цю ворожнечу переносили на його дисципліну. Читав він трафаретно, казав усе, що треба, і так, як треба, і надзвичайно нудно. Пожвавлення було помітно лише тоді, коли він почав громити теорію марксизму, і значна частина курсисток урочисто вийшла з аудиторії.

Я не знаю точніш його долі: чула, що він подався на еміграцію, але більше не знаю про нього.

Латинську та грецьку мови викладали по черзі професори Йосиф Йосифович Леціус та Адольф Ізраїлевич Сонні. Першого ми вважали за естонця чи латиша, другого за фінляндського єврея. Леціус читав дуже добре, Сонні читав «сонно», як у нас жартували. Леціус, здається, поїхав після революції на батьківщину, а Сонні помер у Києві в 1921 році.

Були також лекції нових мов і було багато лекторів, прізвищ яких я не пам'ятаю, тому що не слухала нікого. Ефектна постать лектора італійської мови – Бартоломуччі: високий гарний італієць користався великим успіхом, і у нас дуже шкодували, коли він подався за кордон. Здається, його ніхто не замінив.

Богословію читав професор університету протоієрей Павло Яковлевич Светлов. То була інтернаціональна особа. Високий, гарний, з обличчям, яке нагадувало «нерукотворного Спаса», він був зо всіма велично холодний. Морозом несло від його фігури, голосу. Як вчений богослов він стояв дуже високо, і праці його вважалися за видатні. Він був виключно кабінетним вченим, тяготився обов'язками настоятеля університетської церкви, наймав «безприходських» священників, щоб виконувати треби, ніколи не сповідав, не ховав, не вінчав, все це обурювало проти нього університетські кола. Взагалі,

він мав неприємний, різкий характер, його не любили ні в університеті, ні у нас на курсах. Лекції, які він почав читати у найбільшій V аудиторії для курсисток усіх факультетів, він потім дочитував у маленькій кімнаті для невеликого гуртка відданих йому слухачок. Так само було з семінаром. Спочатку стіни не вмщали курсисток, які «таяли, як віск від лиця вогню».

В житті Светлов був інтересний. Він на початку ХХ століття виступив у пресі з рядом статей, в яких доводив, що треба дозволити православному духовенству відвідувати концерти, театр, що власний такт повинен гарантувати, що вони не будуть ходити на «даму от Максима» і щось подібне, що який же буде пастир, якщо він не розуміє сам, на що можна йому піти, на що ні? Почалась полеміка. Светлов був страшно обурений, коли хтось з режисерів прийшов до нього і виводив своє співчуття, і запропонував, що для нього буде гарантоване місце в закритій від публіки ложі – так зрозумів він принципове положення Светлова. Так само виступав він з пропозицією дозволити духовенству носити цивільний одяг, і це знов викликало полеміку. Характерно: Светлов ніколи, коли за большевиків парафіяльне духовенство ходило в цивільному одязі, не змінив ряс, і ходив по Києву, один з небагатьох, з довгим волоссям та в рясі.

Неприємний характер, гострий язик, гістеричні випадки зробили те, що університетський «совет» не порушив клопотання про залишення Светлова професором, коли вислужив 25 років, і він вийшов в димісію, на пенсію.

В університеті з'явився новий професор богослов'я та настоятель церкви, М. Боголюбов, не такий вчений, але приємний та простий.

Светлов присвятив свій час виключно кабінетній праці. Він писав цілими днями, і його дружина Софія Іванівна все це переписувала. Його недруковані праці, які він декому читав, робили велике враження. Так тихо він жив за большевиків у своїй нестерпно холодній квартирі на Тарасівській, число 12. Довгий час його не чіпали большевики, навіть тоді, коли за його ініціативи було відкрито Вищі богословські жіночі курси, де він був директором, а я – вченим секретарем.

Існував він за рахунок доброхотних субсидій, багато йому надсилали, коли було можливо, з Америки, і він заповів надіслати до Америки всі свої рукописи. В 1930-х роках його було заарештовано, але незабаром звільнено. Року 1935 раптом його було переселено до Ірпеня в зв'язку з заборонаю духовенству мешкати в місті. Там, казали, він жив непогано й багато працював. Він помер в 1942 році.

Наш історичний відділ Жіночих курсів був тісно пов'язаний з «сусідніми» – «славяно-руським» та романо-німецьким. Низку предметів читалось спільно для всіх відділів – такими були всі філософські курси, логіка, психологія, мови, богослов'я. На деякі

В. Перетц

предмети нашого відділу приходили курсистки тих відділів, на деякі з їхніх дисциплін ходили ми.

Історію старої літератури читав професор Володимир Миколайович Перетц. Читав він прекрасно, інтересно, науково. Йому було близько 40 років, і він за кілька років перед тим появився в Київському університеті, заняв катедру, яка звільнилася після смерті професора Володимирова. На цю катедру мав «види» приват-доцент Андрій Митрофанович Лобода, і в університеті жартували: «посіяли Лободу, а виріс Перетц». Він зайняв на словесному відділі приблизно таке положення, яке на історичному належало Довнар-Запольському. У нього було найбільше слухачів, які робили його школу. Він віддавав їм багато уваги, допомагав, привчав працювати над архівними джерелами. Його семінар завжди був інтересний, він робив екскурсії по різних місцях, вишукував джерела. Перетц вживав заходів, щоб заохочувати слухачів до наукової роботи, і вишукував можливості для друкування їхніх праць.

Сам Перетц був талановитий і плодотворний дослідник. З Київського університету він перейшов у 1907 році до Російської Академії Наук, а коли було засновано Українську Академію, був вибраний академіком і тут. Таким чином, він став академіком двох академій і поділяв свою увагу і сили між ними. В Петербурзі він заснував «Українське наукове товариство», яке видавало свої праці.

Під час наступу большевиків на Академії, в 1930-х роках, В. М. Перетц з винятковою мужністю боронив Академію Наук, професорів. У 1934 році його було заарештовано разом з іншими академіками й заслано до Самари, де він і помер.

У році 1907, коли Перетц перейшов до Петербурга, запрошено професора Духовної Академії, Василя Миколайовича Малініна. В Академії він вважався прогресивним професором. Він був одружений з єврейкоюю, що ставило його в ніякове положення в Академії. Він був уже старий, майже цілком сивий. Малінін на початку приймав велику аудиторію, і справді, читав він прекрасно, художньо. Я пам'ятаю його лекції з приводу «Ревізора», як він, розбираючи психологічні ситуації, казав: «Прежде чем судить о человеке, сударыни, нужно узнать — а какова у него жена?! А что собою представляла Анна Андреевна — мы хорошо знаем». І центр ваги з городничого переносився на Ганну Андреевну. Курсисткам це дуже подобалось, але незабаром його лекції почали обридати, надто популярні вони були, надто багато зовнішньої красномовности мали вони.

Історію слов'янських літератур читав професор Флоринський, в тому ж дусі, як читав історію слов'ян. У 1909 році, здається, почав читати слов'янознавство та частину літератури молодий учень Флоринського приват-доцент Олександр Митрофанович Лук'яненко. Про нього казали, що він «подавав великі надії», поки що він читав нудно. Я пам'ятаю, як мене вразила його заява, який він щасливий, що має можливість той самий курс викладати в трьох місцях – в Духовній Академії, в університеті та на Жіночих курсах! Мені стало страшно від такого «щастя».

А. Лобода

Під час революції, коли за участю Київського університету було засновано в Симферополі Кримський університет, О. М. Лук'яненко переїхав туди і залишився там до кінця, до захвату Криму німцями.

Народною словесність та історію літератури нових часів читав професор Андрій Митрофанович Лобода. Він був теж років на 40, тонкий, стрункий, з дрібними рисами лица, жіночо-маленькими руками: він читав приємним голосом, акуратно, все як слід – але надзвичайно нудно.

У протилежність Перетцю, Лобода не перевантажував себе клопотами про слухачів, та мав їх небагато. На курсах, коли Перетць покинув курси, у Лободи з'явилась маса учениць, але нічого яскравого він не мав.

Лобода «свершав» свій шлях тихо, рівно. Докторської дисертації і великих праць він не мав. Завжди мав багато лекцій, багато заробляв. Його дружина, Іра Олексіївна, мала гарні туалети, належала до того гуртка професорських дружин, які жили весело та приємно – там були Довнар-Запольська, Покровська, спочатку Перетць.

Не маючи докторської дисертації, Лобода був екстраординарним професором, став академіком Української Академії Наук, і там дістав посаду голови Правління. В році 1924(?) несподівано, порівнюючи нестара людина, він дістав нервовий удар, який перейшов у параліч, і в 1931 році він помер.

Мовознавство читав старий професор Кнауер. Він був видатний фахівець своєї дисципліни, мав ширші інтереси, цікавився археологією. Він був походженням німець, і коли почалась війна в 1914 р., виявилось, що він мав подвійне підданство і своїх синів заздалегідь вписав у німецьке громадянство. З початком війни вони вже брали в ній участь на боці німецьких військ. Я пам'ятаю оповідання про скандал, який мав місце на початку війни в професорській лекторії університету: професор Флоринський не подав руки Кнауеру і в патетичній промові висловив своє обурення

проти нього та інших німців, які тепер перейшли на бік Німеччини. «Мій син, – казав він, – воює за Росію, і там на фронті зустріне́ться з Вашим сином, як ворогом. Як я можу після того дружньо тиснути Вашу руку?»

Кнауера з іншими німцями, які опинилися в однаковому з ним стані, було заслано до Сибіру. Дальшої його долі я не знаю.

II. СЛУХАЧКИ

Між курсистками Вищих жіночих курсів та Жекулінськими була велика різниця. У Жекуліноі здебільшого курсистки були вже не тільки дорослі, а навіть середнього віку. Тут переважала зелена молодь, яка своєю поведінкою часто перетворювала курси на ІХ клас гімназії. Багато з курсисток приходили до курсів у тих само формених сукнях, в яких ходили до гімназії, і я, одружена 23-річна жінка, почувала себе серед них старою. Вони переносили гімназійне ставлення до науки, до вчителів, на курси, до професорів. Так, наприклад, Софія Іванівна Королькова, дочка відомого у Києві протоієрея, настоятеля Володимирського собору та професора Духовної Академії, серйозно мене питала, які рядки в книзі можна викреслити, й обурювалася, що професори не дають таких вказівок. І це не було фактом. З другого боку, курсистки вважали неможливим підходити до професорів, і таких вільних товариських розмов, які ми вели на курсах Жекуліноі з професорами, тут не могло бути.

Я ніяк не могла звикнути до такого положення, і порушувала всі традиції, перенесені з гімназії, коли бачила Миколу Петровича Яснопольського, з яким так часто зустрічалась у Зайончевських.

Серед курсисток мого курсу не було видатних. Здавалось, що перший прийом був міцніший за наш: в 1906 році вступили більш солідні, які довгий час не могли дістати вищої освіти (так само, як і я) через відсутність курсів. Тепер, на другий рік, поступав переважно молодняк, прямо по закінченні гімназій. Прийом був необмежений, приймали всіх, без іспитів за дипломами.

З тих, що вступили разом зі мною на історичний факультет, я пам'ятаю не всіх – їх було багато й багато з них покинули курси першого ще року, перейшли на інші курси, повиходили заміж і т. д. З самого початку, з перших днів, я помітила двох курсисток, які сідали поруч, і видно було, приятелювали. Одна інтересна, з чудесними великими очима, жвавими, повними вогню, блондинка, була Наталія Вікторівна Будде; по закінченні курсів вона одружилась з професором Політехніки, славетним конструктором мостів Патоном. У майбутньому її син був Президентом Української Академії Наук. Її сусідка, гарна блондинка з продовгастим лицем, карими очима, була Ніна Олександрівна Віттенбург, яка тільки що

одружилась зі своїм чоловіком: він скінчив університет і захищав дисертацію на доктора медицини. З ними я ближче познайомилась: з Будде ми готувались до іспиту з філософії, з Віттенбургами багато років підтримували знайомство, яке охолело при закінченні курсів. Було зворушливо приємно дивитися на Віттенбургів. Жили вони більше ніж скромно, обидвоє вчилися, допомагали одне одному. Поволі Віттенбург став виходити на широкий шлях успіхів: його взяв за асистента професор Писемський, який тоді в Києві був найкращим гінекологом. Вільгельм Володимирович Віттенбург, походженням з обрусілих німців, був гарний, високий, симпатичний і користався великим успіхом у пацієнток, що забезпечило йому значну практику.

Років за 3 вони переїхали з скромної квартирки во дворі, на Тимофеевській, в гарну квартиру на Пироговській. Появилась прекрасна обстановка, розкішні пальми, у Ніни Олександрівни струсові пір'я, кульчики з сапфірами та діамантами, футра... Роки за два вони переїхали на Фундуклеївську, вже в розкішну квартиру, і фон Віттенбург став одним з першорядних лікарів-гінекологів Києва. Вони обмірковували, що придбати: пару гарних коней чи авто? Але війна перекреслила їхні пляни. В році 1915 я на рік виїхала до Криму лікувати туберкульоз. За той час у Віттенбургів народився єдиний син – Володя. Коли я повернулася до Києва, в 1917 році Віттенбург стояв уже як найкращий гінеколог. За советів його положення зміцнилося: він був потрібний вищим вельможам з партійними квитками, за ним «ухажували», його прибутки рівнялися, а може й перевищували, найславнішим лікарям, як Стражеско. Йому було дозволено взяти зруйнований будинок на Нижньо-Володимирській вулиці, його відремонтувати. Він прекрасно його поновив, зібрав гарні меблі. Його вважали за одного з найкращих покупців старовинних речей.

Потреба у його мистецтві серед партійців зростала: його возили літаком то до Севастополя, то до Одеси. І раптом все загинуло, його було заарештовано в 1937 році. Причина арешту мені невідома. Будинок його конфісковано. Ніна Олександрівна з тіткою та сином переселились у підвал. Доходили страшні чутки: ті, що були в одній камері з Віттенбургом і були звільнені, оповідали про нелюдське поводження з ним. Його так били, що він став калікою. Тим часом Ніна Олександрівна невтомно працювала, щоб добитися звільнення, і нарешті в 1940 році було дано наказ з Москви його звільнити, але його не звільнено: переказували, що він був у такому стані, що його неможливо було звільнити і випустити на світ. А там почалась війна. Дальша доля цього милого подружжя мені невідома. Знаю лише, що під час евакуації було вивезено Володю, як студента, Ніна Олександрівна залишилась сама.

Мою увагу притягнула гарна, висока курсистка з чудовими сіро-зеленими великими очима. Вона була надто груба, але її лице

з рожевим рум'янцем було дуже гарне. То була Ольга Володимирівна Мессарош. Вона була дочкою генерала, мадярського походження. На курсах вона звертала увагу на себе тим, що знала стенографію, і в другому семестрі ми з нею почали складати лекції з археології, але виявилось, що навіть стенографістка не могла записувати їх, і вона відстала. Всі вони – Будде, Віттенбург та Мессарош спеціалізувались по західній європейській історії, і ми з ними розійшлися, але в житті поза курсами зустрічались. Мессарош одружилась ще курсисткою зі студентом Духовної Академії, Володимиром Іллічем Бошко. Він був теж високий, гарний, лицем нагадував Петра I. Він був болгариним з походження. Ще студентом він почав писати в «Киевских Откликах» і з великою пошаною та любов'ю ставився до Миколи Прокоповича. По закінченні Академії він вступив на правничий факультет університету, його успішно закінчив і був залишений стипендіантом. Згодом він став популярним професором низки вузів за советів: де тільки яких дисциплін він не читав. Головним чином читав Державне право, а також Енциклопедію права, Родинне право і т. д. Багато шуму наробили деякі з його творів, як «Історія права від Хаммурая до Леніна», грубий том, або низка праць з приводу законів про аліменти.

Ольга Володимирівна викладала економічну географію в багатьох вузах і зберегла свою красу до пізнього часу. Вона мала дочку Ірину, дуже гарну, та сина Юрія. Всі вони евакуювались із Києва до Саратова перед приходом німців, і дальшої їх долі я не знаю.

Біля самої катедри сідали три молоденькі дівчини: вони разом скінчили гімназію Дучинської і разом вступили на курси. Найкраща серед них була гарненька шатенка з милими очима – Ліза Іванова. Вона була дочкою відомого професора та громадського діяча Сергія Олексійовича Іванова, депутата IV Державної Ради, видатного члена Кадетської партії. Вона була ще дуже молода, їй було не більш 17 років, і сама вона на курсах нічим не виявила себе. По закінченні курсів вона одружилася з сином професора Гілярова, талановитим Сергієм Олексійовичем Гіляровим, який став у Києві видатним знавцем мистецтва, директором Музею західнього мистецтва. Вона писала непогані вірші. В їхній господі збиралася молодь, поети, і по середах у них завжди бували літературні вечіркі, на яких Єлисавета Сергіївна і інші поети читали свої твори. Сам Гіляров добре знав мистецтво, викладав його в багатьох вищих школах. Ім'я його було відоме за кордоном, він листувався з ученими Західньої Європи, і це стало причиною великого лиха. На початку 30-х років його було арештовано, коло півроку він пробув у Допрі. Вони мали одного сина, Меркурія, який теж пішов науковим шляхом, як ботанік.

Таким чином, то був уже четвертий вчений в роді Гілярових. В середині 1920-х років родина Іванових та Гілярових понесла тяжку втрату. У Іванових було дві дочки: старша була Єлисавета

Сергіївна, молодша – Наталія Сергіївна. Вона була дуже гарна, мала прекрасний голос, вчилася у консерваторії. Влітку, здається 1926 (або 1927) року вона поїхала до санаторії в Лівадії. Звідти вона щодня писала листи до Києва – сестрі, або батькові, або Ользі Володимирівні Бошко. Завдяки цьому можна було скласти докладний щоденник перебування її в Криму. Вона з захопленням описувала красу Криму, але скаржилася на публіку, яка наповняла санаторію, на те, що цілком самотня і т. д.

Потім пише, що познайомилась з якимсь приїжджим з Москви, що два, три рази гуляла з ним. Потім писала, що приїде в день своїх ім'янин, ранком (8 вересня) і просила запросити осіб, яких називала. Далі писала, що напередодні виїзду з новим знайомим їде до Ай-Тодора. 8-го вересня зібрались друзі, але вона не приїхала. Не приїхала на другий день. Запитали телеграфічно санаторію, що з нею: відповідь – такої немає. Тоді сам С. М. Гіляров поїхав розшукувати її і на місці дістав страшні відомості: свідки показали, що вона снідала з цим знайомим і пішла з ним вдвох, але під час обіду він був сам. За кілька днів морські хвилі викинули на берег тіло жінки, в якій пізнали її по сукні. Виявилось, що за кілька днів до загибелі Наташі приїхала жінка цього знайомого, з якою він розійшовся. Коли виламали двері кімнати Наталії, після того, як кілька днів її не було, знайшли під дверима записку, чітко підписану, такого змісту: «Страшенно хвилююсь: що з Вами?» – дата дня, коли вони пішли до Ай-Тодору, навіть із зазначенням часу. Гіляров з усіма цими відомостями звернувся до слідчого, але той дав пораду – забути про цю справу: всі докази свідчать, що вона забита її новим знайомим або його жінкою, але він займає таку високу посаду в Кремлі, що з обвинуваченням нічого не вийде, а для Гілярова та його дружини може бути небезпечно. На цьому закінчилась справа.

Подругою Іванової була дочка професора Гілярова, Оля. Вона була негарна, але розумна і дотепна. Ще на гімназійній лаві вона почала писати вірші, і кажуть, була непогана поетеса. Як курсистка вона нічим не виявлялась, крім того, що була дочкою одного з популярних професорів. Її доля була дуже сумна. Вона рано одружилась з лікарем Будзилевським, мала двох дочок, Надю та Любу, але розійшлася з чоловіком і одружилась з відомим у Києві Володимиром Олексійовичем Язловським. Він був сином священика Роджественської церкви на Подолі. Він організував у Києві гурток молодих поетів та письменників, який звали між собою «Язлоклюб». Він був талановита людина, але безпринципова та аморальна. Я певна, що одружився він з негарною Ольгою Олексіївною з метою здобути протекцію популярного професора Гілярова. Він метушився по Києву, читав прилюдні лекції то на сексуальні теми, то про аборти, то про мистецтво. Навіть був деякий час директором якогось інституту. З Ольгою Олексіївною він незабаром розійшовся, і вона з дочками опинилась на цілковитому

утриманні старого Гілярова. Вона опростилась, перетворилась на куховарку, пралю, ходила по Києву в старих черевиках Олексія Микитовича, обірвана, в брудних сукнях. Було дивно, коли ця забита нещасна жінка починала говорити про поезію, мистецтво, читати свої вірші.

На першому курсі звертали увагу на себе, як дві «інсепарабль», худенька, маленька Єлисавета Олексіївна Малькевич-Ходаковська, дочка директора пошти та телеграфу, надзвичайно ретельна, акуратна, та її приятелька – висока, огрядна, миловидна Тоня Коваленко. Вона одружилася ще до закінчення курсів з відомим у Києві Олександром Константиновичем Дорошкевичем, який грав видатну роль за Центральної Ради, за гетьмана. Жили вони в квартирі Миколю Прокоповича, і там у 1948 році обоє захворіли на важку «еспанку». Обоє були непритомні; коли Олександр Костевич прийшов до пам'яті – він був уже вдовцем: Тоня померла.

З перших днів перебування на курсах до мене почала підходити та розмовляти не дуже молода, але інтересна курсистка. Вона мала миловидне кругле свіже обличчя, була гарно одягнена, носила широкого капелюшка з великим страусовим пером. Її звали Ольга Олександрівна Парфіненко. Вона була дочкою коменданта якоїсь кріпости – здається Іван-Городської (не пригадую точно). Вона робила враження серйозної панночки, була розвинена, взагалі робила приємне враження серед зеленої молоді. [Не знала я тоді, як тісно зв'яже мене доля з нею.] Одного разу вона мені оповіла, з великим захопленням (то було, я гадаю, вже в 1909 році), як вона від гуртка курсисток-українок ходила до професора Михайла Сергійовича Грушевського, просити його взяти на себе керівництво їхнім гуртком для вивчення історії України. Вона не застала його дома, але прийняв її брат професора, молодий приват-доцент, Олександр Сергійович. Гадаю, що за рік після того вона одружилася з ним і переїхала до Петербурга. Там перейшла на Бестужевські курси.

Я зустрілася з нею вже після революції, коли Олександр Сергійович переїхав до Києва. Ольга Олександрівна служила в університетській бібліотеці, потім в Академії Наук, в комісії її чоловіка. Пережила арешт та заслання Олександра Сергійовича, в 1937 році. За часів німецького панування вона почала грати велику роль в київському науковому світі як представниця родини Грушевських. На жаль, ця роль не завжди була позитивна. [Вона переносила особисті дріб'язкові рахунки на громадські справи і тим викликала проти себе незадоволення.]

На першому курсі я зустрілася, а потім близько познайомилась і зійшлася з Валерією Євгенівною Козловською. Вона була моєю ровесницею – інтересна шатенка з зеленими очима і завжди елегантна. Її батько був інженер-шосейник, мешкали вони в будинку Зайончевських, на Малій Володимирівській. В родині їхній було ще

два брати: Борис, тоді ще студент-правник, і, здається, Володимир. Серед усіх наших курсисток, здається, Валерія Євгенівна перша «самовизначилась»: вона цікавилась археологією, і лише археологією. Це захоплення вона зберегла на все життя. Ще курсисткою вона з жадобою слухала лекції Данилевича, відвідувала музей, почала ще до закінчення курсів там працювати, почала дружити з консерваторами музею, відомим археологом Хвойкою, допомагала йому, коли він почав розкопки в Білгородці, а по закінченні курсів присвятила себе археології. Вона працювала головним чином в київських музеях та в Академії Наук. В 1934 році була звільнена з Академії як «буржуазний вчений» і лише в році 1938 здобула можливість повернутися до наукової праці. Цей шлях Козловської не був дивним для мене: вона його намічала ще на лаві Жіночих курсів. Несподіваним було для мене те, що з березня 1917 року вона себе оголосила україркою, при тому войовничою. В її родині, де я частенько бувала, панувала консервативно-російська орієнтація, яка була надто права для мене. Мене дратували глузування з приводу українців, прогресивних діячів і т. д. Ми часто бачились з Валерією і вона більше любила бувати у мене, ніж приймати у себе. Ми часто бували з нею в музеї, їздили до Білгородки, де провадились розкопки. Потім я захоріла на туберкульоз і на рік виїхала до Криму. Ми весь час листувались з нею, і здавалось, наші дружні відношення триватимуть довго. Несподівано, коли я приїхала до Києва, в березні 1917 року, я застала Валерію щирою україркою: в нашій розмові вона відверто заявила мені: «Вам в Києві не місце, краще переїздіть самі до іншого міста». На цьому наша дружба порвалася.

Багато різних коливань було після того в наших відношеннях: ніколи я не робила нічого шкідливого для неї, і навпаки – бачила від неї багато лиха. Але до останнього часу я високо цінила в ній відданість науці, відданість українській культурі, і задля цього забувала ті гіркі переживання, які мала через неї.

В середині 20-х років Козловська одружилася зі співробітником комісії Грушевського істориком Миколою Михайловичем Ткаченком. Коли була евакуація Києва в 1941 р., він евакуювався, вона залишилася зі старою матір'ю, за німецької окупації була деякий час директором Інституту археології, а після ліквідації Академії Наук – працювала в німецькому інституті археології й була вивезена з іншими співробітниками за кордон. Вона опинилась у маленькому містечку Гохштетен на Дунаю. В кінці 40-х років виїхала до Америки, де й померла.

Трохи пізніше я познайомилася з маленькою тоненькою блондинкою з ясними сірими очима з чорними віями і чудесною білявою косою: то була Ольга Пилипівна Терешкевич, донька товариша мого батька по 31 бригаді. Її брат був видатний земський діяч Лохвицького повіту, і вона була цілком віддана земській справі.

З перших днів я звернула увагу на молоду гарну панночку, елегантно одягнену, з пишним чорним волоссям та ясно-сірими очами: вона була трохи огрядна, що робило її старшою за її 16 років: то була Кися – Ксенія Олександрівна Виноградська, донька відомого диригента симфонічним оркестром, який користався славою не лише у нас, але й за кордоном. Олександр Миколайович Виноградський був директором одного з київських банків, був можливим чоловіком, мав власний будинок на Садовій вулиці і жив широко. Вона не була інтересна, та й вік наш був не однаковий – їй було 16, мені 23, але я охоче бувала у Виноградських, на запрошення Кисі, тому що мене цікавили її батьки, Лідія Михайлівна та головне – Олександр Миколайович. Бувала я не раз на маленьких музичних вечірках, у тому числі на концерті славетної Ванди Ландовської, яка грала старовинних майстрів на клявикордах. Ксенія Виноградська рано покинула курси, одружилася, потім скінчила медичний факультет і була лікарем в Берліні.

В родині найцікавішим був сам Виноградський: тоді він був жвавий, веселий і дотепний співбесідник, з яким я дуже любила побалакати. Його симфонічні концерти в Києві кристалилися великим успіхом, і я добре пам'ятаю його невеличку, кругленьку фігуру за дирижерським пультом, його надзвичайно енергійні рухи, [про які казали, не знаю – чи то було насправді, що під час диригування на ньому тріснув на спині фрак].

Виноградська була постійно з гарною квітучою дівчиною, Наталією Константинівною Маковою. Вона була трохи старшою від Виноградської, розумна й здатна. Виноградська одружилася з її братом у других. Макова одружилася з офіцером Кекульським, який у 1919 році емігрував. Вона залишилась без всяких засобів, сама з маленькою донькою. Я зустрілась з нею в Архіві давніх актів, де вона спочатку переписувала документи на приватні замовлення, потім одержала штатну посаду. Тоді вже нічого не залишилося від її краси. Вона була худа, втратила зуби, бідно одягалась. Все, що заробляла, витрачала на свою доньку, яка вже була в старших класах школи. Ми дружньо зустрілись з нею, згадували Курси, а я зі свого боку намагалась, чим можу, їй допомогти. Потім якийсь негідник доніс, що вона жінка емігранта, і цього було досить, щоб вона втратила свою злиденну посаду. Дальшої її долі не знаю.

Серед інтересних курсисток я згадую милу і інтересну дівчину, Ольгу Азарову. Вона завжди палала чимсь, екзальтована, інтересна, з великими сірими очима, нагадувала декадентські картини. Хороблива, з хорим серцем та легенями, робила враження якоїсь жінки іншого, астрального світу. Вона вся жила вищими інтересами, любила мистецтво, музику, захоплювалась спиритизмом. Вона бувала у мене, і мої батьки дуже її полюбили. Матери вона не мала, батько її був можливий – соціального положення його я не знала, і в коштах вона не мала потреби. Пізніш, здається вже наступного

року, одружилась й прийшла до нас з чоловіком. Він був саперний офіцер, Секретяєв. Він нам також подобався. Ми просиділи вечір в дружній веселій бесіді, і, оповідаючи про щось, Секретяєв згадав, що у них, донських козаків, – є якийсь звичай. Треба було бачити, з яким здивованням дружина це почула: «Як, ти – козак?????!» Перебуваючи в своїх емпіреях – Ольга Іванівна не спитала навіть свого нареченого та чоловіка про його походження! Того ж року Секретяєви переїхали до Петербурга, і я більше їх не бачила. Але про нього почула в 1917 році: він, здається, був уже генералом, завідував гаражем імператора, і зробив спробу врятувати Миколу II, вивозячи на авті. Він був розстріляний більшовиками. Дальшої долі Ольги Іванівни я не знаю.

*Наталія Мірза-Авакіянц
(Дворянська)*

З курсисток, які вступили роком раніш, ніж я, згадаю високу, не можна сказати гарну, але інтересну курсистку, з характерним малюнком бров над веселими, наче усміхненими очима. То була Наталія Юстовна Дворянська. Вона мешкала у флігелі будинку, де мешкали Козловські, і від них я чула, як весело жили в тому флігелі: не припинялись гості, чулися пісні, регіт. А коли почалися іспити, то я почула, що Дворянська – одна з найталановитіших студенток, її праці Довнар-Запольський оцінював дуже високо. Вона була недовгий час на наших курсах, перейшла на Бестужевські до Петербурга і там одружилася з Мірзою-Авакіянцем. Я почула про Дворянську-Мірзу-Авакіянц уже в 1920 р., коли вона була [у ВУАН] науковим співробітником кафедри історії української культури, про неї багато оповідав Д. І. Багалій. Вона мала великий успіх серед комуністичних кіл, вважалась деякий час марксисткою: в 1934 році посіла катедру української історії в Київському університеті, збиралась писати дисертацію, але всі ці успіхи раптом припинились. Її доля була подібна до долі багатьох безпартійних, які оголошували себе марксистами, співчуючими комуністичній і т. д. Почали її переслідувати. Це сталося несподівано для Наталії Юстовни, на якомусь із засідань університету. Її обвинувачували в буржуазності, яку вона приховувала, в тому, що вона була вчителькою дітей гетьмана Скоропадського (вона не знала, які саме діти були в нього). Вона скаржилась мені на свою гірку долю, на те, як боїться вона за свою доньку, яку вже викинули з Вищої школи. За кілька днів я почула, що її заарештовано. Дальшої її долі я не знаю. Заарештовано було в 1938 році.

Я знала багато курсисток словесного відділу. Пригадую серед них чарівну голівку Олени Митрофанівни Шуляк. Молоденька, просто з VIII класу гімназії перейшла вона на «славяно-русский» відділ наших курсів: тоненька, бліда шатенка з величезними чорними

С. Маслов

очима газелі, вона виділялась серед маси курсисток. Вона почала наукову роботу ще з II курсу, працюючи в семінарі професора Перетца. Там вона познайомилась із старшим за неї віком високим, гарним, трохи іконописного вигляду студентом, Сергієм Івановичем Масловим. Коли він склав магістерський іспит і став приват-доцентом, вони одружились. З них вийшло добре подружжя. Захоплений лише своєю науковою діяльністю, Сергій Іванович був прекрасним знавцем давньої доби української літератури, слов'янської палеографії, стародруків, але був дитиною в життєвих питаннях, і Олена Митрофанівна взяла на свої плечі весь тягар родинного життя. Вона мала двох синів. Життя було в 20-х роках важке, заробітки Сергія Івановича невеликі. Вона сама обслуговувала родину, давала лекції, а в вільні хвилини вела свою наукову роботу та допомагала Сергію Івановичу. Вона таяла на очах. В 1934 році вона захворіла на дизентерію і померла. Наукових праць залишила небагато. В Працях Академії Наук була надрукована її велика розвідка про італійського письменника Гвичіярдіні.

Звертала увагу на себе немолода вже, старша за мене, Леоніда Йосипівна Косоногова, сестра відомого фізика, професора Йосипа Йосиповича Косоногова. Вона була інтересна брюнетка, з гарними очима, тонкими рисами лица. По своїх поглядах вона належала до консервативної групи, не визнавала Перетца та його семінар, захоплювалась лекціями Малініна. Мала мету присвятити себе науковій діяльності. Коли в 1911 році на курсах почали залишати асистенток, що було приховане стипендіятство – то вона зробила великий натиск на Лук'яненка, підтримав її Флоринський, і Лук'яненко примушений був узяти Косоногову, хоч хотів запросити когось іншого. Але з Косоноговою нічого не вийшло, і вона повернулась до тої педагогічної діяльності, яку мала до вступу на курси. Педагог з неї був добрий.

На слов'яно-руському були «зірки», якими пишались на відділі, про успіхи яких багато говорили. То були Варвара Павлівна Адріянова та Софія Олександрівна Щеглова. Адріянова була дочка помічника куратора шкільної округи і тільки що закінчила гімназію Дучинської. Вона була висока гарна шатенка, з великими ясносірими очима. З перших днів вступу на курси вона почала працювати в семінарі Перетца і виділялась там своїми талановитими працями; на II курсі вона мала друковані праці, кількість яких швидко зростала. Вона головним чином працювала в галузі давньоукраїнської літератури. Перша на курсах, вона склала іспит у Державній комісії при університеті і магістерський іспит, після

чого була обрана приват-доцентом, а потім професором Петербурзького університету. Десь у 1911–1912 роках Перетц розійшовся зі своєю дружиною, сестрою відомого публіциста Арабажина, й одружився з Варварою Павлівною. Він ніжно любив її та все робив, щоб сприяти її науковій праці. Але на перешкоді стали умови тодішнього життя: Варвару Павлівну було усунуто з університету як буржуазного вченого; зокрема, їй було поставлено в провину її праці над апокрифічними євангеліями, які вона брала як літературний, а не церковний твір. З цим не рахувались. Їй довелось перейти на скромну посаду бібліотекаря Публічної бібліотеки. В такому положенні застали її заслання та смерть Перетца. Згодом її було «регаблітовано», вона була знову професором Ленінградського університету та членом Академії Наук.

Її приятелька Щеглова була значно старша, вона скінчила Міністерську гімназію в один рік зі мною і вчилась у одному класі з моєю кузиною Соєюю Лилієнфельд: ще з тих часів я чула про її успіхи, скінчила вона з золотою медаллю. Вона була маленька, чорнява. В семінарі Перетца, де вона працювала разом з Адріановою, вона завоювала видатне місце, про неї казали, що не мала такого блискучого таланту, як Адріанова, але була більш глибоким дослідником. Вона йшла слідом за Адріановою, почали вони в один рік складати державні іспити, але Адріанова склала всі за одну сесію, Щеглові було дозволено поділити на дві частини, і вона закінчувала іспити вже на другий рік разом зі мною. Магістерський іспит склала теж на рік пізніше за Адріанову і також переїхала до Петербурга і стала приват-доцентом, а потім професором університету. Її праці з історії давньої літератури високо оцінювали фахівці.

За Адріановою та Щегловою йшла Катерина Леонідівна Невірова, одного курсу зі мною. Вона була учениця Лободи; разом зі мною була обрана асистенткою при кафедрі Лободи і склала іспити в Державній комісії, збиралась вона складати магістерський іспит, але Лобода не був подібний до Перетца і не зміг допомогти Невіровій: вона, не зважаючи на велике бажання пробитися далі, – не пішла далі за асистентуру.

Я була вже на другому курсі, коли до мене підійшла нова курсистка. Висока, з гарним та милим лицем, з чудесними чорними очима, вона виділялась серед маси курсисток надзвичайною привабливістю свого веселого, якимось сяючого внутрішнім світлом обличчя. То була Олександра Константинівна Іконнікова. Вона попросила у мене лекції з якогось предмета, треба гадати, філософії, і ми познайомились. Ніхто за весь час мого перебування на курсах не став для мене такою близькою, як вона. Я незабаром познайомила з нею ближче, ми часто бували одна в одній, почула я її незвичайну історію. Вона була донькою офіцера, її прізвище було Успенська. Народилась вона в Кемі, а вчилась в Архангельську. Там

вона познайомилась з родиною Іконнікових, хто був голова родини, я не пригадую, його дружина Олександра Карлівна була сестрою нашого вчителя малювання Менка. У Іконнікових були дочка, Ольга Яковлівна, та син Борис Яковлевич. Тоді вони всі три – Саня Успенська та Іконнікови були в гімназіях. Саня і Борис закохались, але Іконнікови їй не любили, і щоб не дати їм змоги одружитися, з Архангельська переїхали до Києва, де мешкав їх дядько, Менк. Борис Яковлевич тут вступив в університет. Батьки Успенської видали Саню, якій було 16 років, за мирового суддю, прізвище якого я забула. Він був значно старшим від неї, років на 30. Жили вони в Кемі, потім переїхали до Польщі. Вона томилась. Дітей не мала, життя у жидівських глушинах їй обридло. Хотіла вступити на курси – чоловік не дав згоди. Єдина була розвага – це гра в карти. Наступив 1905 рік. У Олександрі Константинівні заболів зуб, і вона поїхала до Варшави, але коли приїхала на станцію, де треба було пересісти на потяг, який ішов з Києва до Варшави, то виявилось, що їй потяг спізнився і треба чекати добу, поки прийде знову потяг на Варшаву. Касир порадив їй поїхати до Києва – віддаль однакова, а прийде потяг за кілька хвилин. Вона вагалась, не маючи знайомих у Києві, але вирішила – надто не приваблювала перспектива провести добу на маленькій станції. Сіла, поїхала. В купе сидять пасажери, почали розмовляти з гарною пасажиркою. Куди їде, чому? Вона згадала, що вперше їде до Києва, що раніше жила в Архангельську. Один із пасажирів каже, що багато чув про Архангельськ від свого товариша по Київському університеті, Бориса Яковлевича Іконнікова. Спитала докладніше – виявилось, що він неодружений, живе з матір'ю та сестрою, назвав адресу. Приїхала, оселилась у готелі і написала Борису Яковлевичу. Він негайно прийшов – і поновилось старе кохання з новою силою! Вирвано було зуб, скінчилось лікування – і почався «великий всеросійський страйк». А коли він скінчився – Олександра Константинівна написала чоловікові і просила розлуки. Він протестував, але кінець-кінцем здався. В році 1907 вони одружились. Коли я з нею познайомилась – вона вся пронизана була щастям кохання, але в ньому вже бриніли тривожні ноти.

Я познайомилась з Борисом Яковлевичем. Він був високий, в'ялий, нуднуватий педагог, історик, викладач в VII і VIII гімназіях, негарний, без «ізоминки». Його історія була сумна. По переїзді до Києва він вступив до університету, на відділ історії. Там він з захопленням став студіювати історію українського мистецтва, і за монографію про Софійський собор було присуджено йому золоту медаль, і працю було ухвалено надрукувати. І сталося чудо: вона зникла, як «Гоголівська грамота», а це була праця з малюнками, твір кількох років автора, і зникла вона у професора-керівника, Г. Г. Павлуцького. Чи то таки її вкрали, чи то спіткала інша доля – невідомо. З того часу без ненависти не міг згадати Іконніков свого

професора. Він не захотів [слухати пояснень про загибель праці, не хотів] здавати іспитів у Державній комісії по відділу історії мистецтва і перейшов на історичний відділ. Скінчив його з успіхом, хтось із професорів – не пригадую хто, пропонував йому стипендію, але він після катастрофи з монографією та Павлуцьким охолов до наукового звання. Він став учителем у гімназіях, і кажуть дуже добрим.

Я відчувала, що їхнє щастя нетривке. В його родині Саню не любили, там було все за приписами, по-німецьки акуратно, розмірено. Стара пані, типова німкеня, завжди з в'язаннями в руках, сестра – Ольга Яковлевна, висока, інтересна, – сама по собі мила жінка, неодружена, була повною протилежністю палкій, нестриманій, гучно веселій Сані.

Спочатку вони жили спільно на Фундуклеївській, але потім переїхали на окрему квартиру на Обсерваторний завулок. І тут їхня квартира перетворилася в філіял курсів. Коли не прийти до них – там уже сидять курсистки, одні приходять, інші відходять, про третіх говорять. Всі злидні, радості, журбу, образи, свари – все, чим жили курсистки цілого відділу, вони несли до Сані Іконнікової, і всі вважали за своє законне право приходити з 8 години ранку до 12 ночі. Там бачила я чарівну Лідочку Рижеву, одружену з гарним фізиком Борисом Михайловичем Янкевичом, «ізясну» Надю Полуянську, сестру Софії Миколаївни Луначарської, елегантну Надію Адольфівну Марр, дочку володільця броварні, сестер Гермайзе та інших, імен яких я не могла задержати в моїй пам'яті, чим дуже ображала Саню. Всі вони йшли до неї зі своїми турботами, нещастями, радостями, примхами. Та дістала по слов'язнознавству «задовільно», та не може написати реферата, та посварилася з батьками, та закохана, а він не звертає уваги, та не має грошей, щоб сплатити за навчання. І кожну з них зустрічала Іконнікова з обіймами, шукала грошей, позичала власні, бігла до декана або професора, щоб полагодити якусь справу. Вона була осередком цілого відділу факультету, і вся її пристрасна палка вдача віддана була курсам. Ця жіноча стихія, наче повідь, затоплювала квартиру Іконнікових, і бідний Борис Яковлевич лише боком, обережно просувався між «курсячого» моря до свого кабінету, але і там не знав порятунку, бо і туди долітали голоси курсисток, і сама Саня влітала, наче гураган, щоб запитати його думки, поради.

А в якийсь вечір, щотижня, на квартирі Іконнікових збирався гурток курсисток під керівництвом Лободи, засиджувались до пізнього вечора, читали та обговорювали реферати.

Лише один вечір на тиждень, здається, у суботу, не бувало курсисток, за виключенням декількох «привілейованих», і збиралася, як казала Саня, «дорослі»: то були товариші Бориса Яковлевича, педагоги: Д. М. Ревуцький, Батуєв, Андрій Степанович Дахнович, Леонід Павлович Добровольський, дружина професора-

Дмитро Ревуцький

математика, Катерина Олексіївна Букреєва, я, М. В. Довнар-Запольський, А. М. Лобода. Вечір проводили в інтересних розмовах.

Всі ці особи – кожна по собі – були інтересні. Дмитро Миколайович Ревуцький був відомий вчитель «словесности» в класичних гімназіях Києва. Він мав прекрасну пам'ять і здебільшого перетворював діалог на монолог. Коли почалась советська влада, він втратив посаду, заробіток і знайшов нову спеціальність: він почав, на окремі запрошення, за договорами, давати в школах лекції з історії української літератури, ілюструючи їх прекрасним художнім виконанням українських дум. Цим він зробив для себе велику популярність у Києві. Ревуцький

був знавець українського фольклору, українських пісень, неабиякий поет, перекладач. Останніми роками він працював в Інституті фольклору у Києві, багато писав, оскільки важка хвороба – нервовий параліч – давала йому для цього змогу. Його смерть була жахлива. В 1941 році його забито в його квартирі на Караваївській вулиці у Києві злодіями, які прийшли нібито від електричної станції. Його дружину, яка в той час повернулася додому, було теж забито.

Батуєв теж був учитель – «словесности» у I гімназії. З ним я менше зустрічалась, ніж з Ревуцьким, який бував у нас, з яким я зустрічалась в Академії.

Андрій Степанович Дахнович тоді, коли я познайомилась з ним, в 1910–1911 роках, був високий, досить гарний, років 30. Він був історик, вчитель у жіночій гімназії Левандовської, але педагогіка в середній школі його не захоплювала: він захоплювався мистецтвом, був пристрасним поклонником Сандро Боттічеллі, а пізніше еспанського маляра Гойї. Він їздив до Іспанії, Іранаді, вивчав оригінали в музеях, а також весь комплекс, серед якого з'явилася й розвивалася творчість майстра. Дахнович був непоганий лектор, і його виклади, присвячені Боттічеллі, з багатьми ілюстраціями його творів на екрані, мали значний успіх. Ще більше захоплення він у вивчення Гойї. Вже з цих фактів можна помітити, що Дахнович був неординарна людина, він виділявся серед своїх сучасників, педагогів. Для мене не було таємницею, що Дахнович був закоханий в Іконнікову, і до того – безнадійно, і ця сердечна драма відбивалася на всьому його світосприйманні.

За советів Дахнович втратив середню школу. Ми його запросили викладати в Археологічному інституті спеціальні курси з історії мистецтва – доби Відродження. Його було призначено на посаду директора картинної галерії на Терещенківській вулиці, у будинку Терещенка. В році 1924 він одружився з милою панною, лікарем,

Наталією Андріївною. Здавалось, що життя вже пішло певним, нормальним шляхом. Його було призначено директором «заповідника» в Оранієнбаумі, і він надрукував описання його мистецьких скарбів. А там ми одержали вістку, що Дахновича заарештовано, на підставі жартівливих слів його дружини, які підслухав на вечірці сексот. Його дальшої долі я не знаю.

Зовсім іншого типу був Леонід Павлович Добровольський. Він був теж історик, вчитель реальної школи. Він дуже любив педагогічну роботу і був прекрасний педагог, який віддавав школі всі свої сили. Він влаштував історичні музеї, експурсії, бібліотеки, гуртки. До революції Добровольський був відомий, головним чином, як педагог. Він писав невеликі, але дуже цінні розвідки з топографії київської околиці. За советських часів він цілком присвятив себе науковій праці, був співробітником УВАН. Він працював над історією декабристів на Україні. Всі його праці скрупулезно точні і являються цінним внеском. Зокрема цінні бібліографічні праці Добровольського.

Доживав свої дні Добровольський сумно: самотній, хорий, виснажений, він ледве ходив, голодував і помер у лікарні в 1929 році.

Крім праці на курсах, Іконнікова з великим захопленням працювала в різних товариствах, які мали метою матеріальну допомогу курсисткам. Їх очолювала дружина Армашевського, скарбником була К. О. Букреева, яка була справжньою душею товариства. Крім того, там були дружини професорів: Марія Едуардівна Фогель, дружина професора астрономії, О. К. Покровська, Н. П. Довнар-Запольська, І. О. Лобода та кілька представниць від курсів.

На курсах був окремий комітет студенток, який склався з представниць різних факультетів: цей комітет очолювала студентка правничого факультету, Шварц. Вона, а також представниці від факультетів, входили в склад членів великого товариства «Швидкої допомоги» студентам. Представницею нашого факультету деякий час була Іконнікова. Всяка праця її захоплювала, заповняла її пристрасну вдачу, давала сенс її життю.

На ґрунті активної допомоги студенткам виросли її дружні відносини з Катериною Олексіївною Букреевою, яка була значно старшою від неї. Вона була дочка професора філософії Київського університету, Козлова. Гарна, розумна, вона користалась великим успіхом, поки була дівчиною. До неї одночасно залицялись професор математики, прізвище якого я забула, та його асистент, молодий, гарний Борис Яковлевич Букреев. Вона віддала руку професорові, але не знайшла щастя: він захворів [на прогресивний параліч], і за рік вона залишилась молодою вдовою. Тоді до неї звернувся Букреев – і вона прийняла його руку. Він їхав у відрядження до Берліна, і там у російській церкві вони одружились, і там народились їхні діти – донька Татьяна та син Євген. З Німеччини Букрееви повернулись до Києва, і він захистив магістерську дисертацію, яка

дала йому екстраординарного професора. Докторської дисертації він не мав.

Щастя в другому шлюбі Катерина Олексіївна не знайшла. Причин було чимало. Вона сама не дуже любила Букреева, вона відверто казала, що любить його як батька її дітей. Шлюб для неї був формою, яка давала можливість мати дітей, і коли були діти – падав інтерес до чоловіка. Були й інші причини. Букреев, який стільки років мріяв про Катерину Олексіївну, дуже швидко захоплювався жінками, і вся його біографія в Києві була безконечний лист Дон-Жуана. Об'єктами його захоплення були покоївки, дружини професорів, лікарів, а коли відкрились курси – фаланга курсисток. Серед них одна, так звана «снігурочка», біологічка чи математичка, прізвища якої я не знаю, захопила вже підстаркуватого професора так, що він вимагав від дружини розлуки, щоб одружитися зі «снігурочкою», але вона рішуче відмовилася. Тоді він порвав стосунки з родиною, утворив якесь чудернацьке життя в одній квартирі: він зачинявся у своєму кабінеті, де стояв великий портрет «снігурки», там «приймав страви», працював, виходив іноді до їдальні та вітальні, щоб побачити дітей, і з Катериною Олексіївною перейшов на «Ви». Такі відношення застала я, коли значно пізніш близько познайомилася з цією чудернацькою родиною. Треба сказати, що останні роки він виявляв зворушливу турботу за Катериною Олексіївною, піклувався про її комфорт, здоров'я, і став зразковий чоловік: тоді вже їм було за 70 років. Пам'ятаю, як колись на моє запитання, як почуває себе Катерина Олексіївна, Борис Яковлевич несподівано сказав, з теплим почуттям – що їй краще – вона була перед тим хора. «А знаєте Ви, яка вона була красуня! От правда, можна сказати: “Наїна, де твоя краса?”» На що я зауважила – що й сам він недалеко пішов від «фіна».

В ці роки, коли Букреева сприятелювалася з Іконніковою, вона перенесла велике нещастя: молодший син, [хлопчик років 10], помер від шкарлятини, але незабаром у неї народився, як жартували в Києві, замісник йому – син Коля. Йому було років 5, коли в родині з'явилась якась пошесть, і Іконнікова взяла до себе маленького хлопчика і піклувалась, оточувала його материною увагою та любов'ю. Цей заслуги ніколи не забула Катерина Олексіївна.

Брак родинного щастя Букреева поповнювала, крім своїх власних дітей, любовним ставленням до курсисток. Тоді як для більшості професорських дружин опіка недостатніх курсисток була головним чином приводом для «громадської діяльності» – вони влаштовували засідання, комітети допомоги, на які приходили гарно одягнені, з брильянтами, влаштовували вечірки та лекції на допомогу курсисткам, більша частина прибутку з яких йшла на «витрати для влаштування» їх – для Букреевої курсистки

були добре відомі їй дівчата, життям яких вона цікавилась, і намагалась кожній з них допомогти. Тому ім'я її було добре відоме на курсах, і вона була найбільше популярною серед всіх «патронес» курсів.

На ґрунті реальної допомоги курсисткам сприяливались Букреева з Іконніковою, і я часто зустрічала у Іконнікових Катерину Олексіївну, а пізніш, коли Іконнікової вже не було в Києві, так би мовити, в спадщину дістала я дружні відносини з Букреевою. У той час, коли я познайомилась з нею у Іконнікової, вона була гарна, енергійна жінка, років 45.

Я часто бувала у Іконнікових; з Санею у мене була щира дружба, а Борис Яковлевич добре ставився до мене і, як казала Саня, вирізняв мене з «отари курсят», як він називав натовп її подруг. Я не раз зауважувала їй, що вона робить велику помилку, перетворюючи свою госпуду на філіял Жіночих курсів, що, врешті-решт, задля Гермайзе або інших дівчат не мусить вона порушувати спокій чоловіка, що все це може привести до катастрофи. Вона мені жартівливо відповідала: «Ти вчений чоловік, але недосвідчена жінка, хіба можеш ти мене вчити?» Між тим я починала помічати деякі ознаки обопільного охолодження. У Сані «проскользували» все частіш скарги на те, що Борис Яковлевич надто звик до піклування матері, що він вимагав такого ж піклування з її боку, тощо. Вона переказувала про незадоволення на те, що вона не мала дітей. То була для неї страшна драма, бо вона сама дуже любила дітей і мріяла про них.

Влітку 1912 року вона захворіла і їй зробили операцію [брюшини], і вона була позбавлена назавжди материнства. Її розпука була колосальна і не знала меж. Я боялась, що вона позбавить себе життя. Її часто я відвідувала в лікарні, на В. Васильківській вулиці, і завжди мені було дивно, що заставала у неї силу знайомих, кого персонально, від кого листи, відповіді на які я брала з собою для передачі, – але ніколи не зустрічала я там Іконнікових. Вона виписалась з лікарні, ще слаба, оселилась в їхній затишній квартирі на Обсерваторній, почала наводити порядок – і знайшла листи, які їй відкрили, що Борис Яковлевич має наречену! Під час її перебування в лікарні рідні вплинули на нього, [познайомили з панночкою] і налагодили майбутній шлюб.

Я пам'ятаю холодний осінній вечір, коли до нас на Московську приїхала Саня. Вона була схвильованою. Мої батьки її дуже любили, ми всі її радо зустріли, моя мати їй дружньо дорікала – чого вона приїхала до нас в таку погоду та ще і слаба, після такої важкої операції. Вона, як завжди, жартувала, казала, що сумувала без мене, але їй жарти не йшли. Коли ми пішли до моєї кімнати, вона почала плакати, і я довго не могла ні заспокоїти її, ні зрозуміти причини її сліз. Нарешті вона мені сказала, що мусіла покинути

свою господу, бо Борис Яковлевич її просив дати йому можливість прийняти у себе наречену з її матір'ю! [Саня довго пробула у нас.] Вона оповідала, що вже не раз виходила ввечері з хати, щоб не заважати чоловікові приймати наречену, і блукала вулицями, підходячи до власних вікон і чекаючи, поки загаснуть вогні в вітальні – тоді вона входила до хати. Але в цей вечір було надзвичайно зимно, падав дощ зі снігом, і вона не витримала й прийшла до мене.

Незабаром вона склала всі іспити, в той же час закінчилась справа з розлукою, і вона покинула Київ: дістала посаду в Ризі в технікумі і віддалась педагогічній роботі. Іконніков одружився, мав сина і був дуже щасливий. Я більше ніколи його не зустрічала, але з його сестрою Ольгою Яковлевною пізніше добре познайомилась. Вона була порядна, симпатична, талановита жінка – але чим більш я знайомилась з нею, тим ясніше було для мене, що з Санею співжиття її було неможливе. Я пам'ятаю, як вона колись «метала громи» на голову бідної Сані... а я згадувала її сяючі щастям очі тоді, коли я познайомилась з нею в 1908 році, і ту сумну осінню ніч, коли вона приїхала до нас, щоб не заважати її чоловікові кувати своє майбутнє щастя...

Після того ми двічі зустрічалися. На Різдво 1914 року, коли я тільки що склала один з магістерських іспитів, до мене прийшла Саня. Вона вже залікувала свої старі рани. Була бадьора, задоволена працею. Вона мені розповіла, що збирається одружитися з інженером, прізвище якого я забула. Ми провели чудово тиждень. Вона зупинилась у Марр, і там нашвидко зорганізувалося, якщо не філіял курсів, то товариство колишніх курсисток. Знов усі вони, що атакували Саню на Обсерваторній, утворили міцну базу в помешканні Марр на В. Підвальної. А вечорами приходили «дорослі» – Букреева, Лобода, Довнар-Запольський, Добровольський, Дахнович, [який колись так палко закохався в Саню].

Стояла чудесна зима. Було багато снігу, чистого, біло-синього, вдень сяяло сонце. Ми вирішили зробити пікнік до Феофанії.

Поїхали ранком на Деміївку, а звідти трьома візниками, санками, лісом, за 8 кілометрів до монастиря Феофанії. Нас було п'ятеро: Саня, я, Довнар-Запольський, Добровольський та Дахнович. Було вирішено, що ми, жінки, їдемо тими саньми, на які посіли на Деміївці, а чоловіки будуть по дорозі по черзі сідати то до тої, то до другої, а один з них тим часом буде обмірковувати теми для інтересних розмов, коли прийде його черга. Поїхали... День був напрочуд гарний, невеличкий мороз, сонце, сніг білий-білий, з синіми тінями, чистий, пухкий... Важкі подушки снігу лежали на гілках, і коли птахи перелітали з дерева на дерево, цей сніг падав на землю... В лісі було тихо, наче в церкві, ледве намічався сніг, яким ми

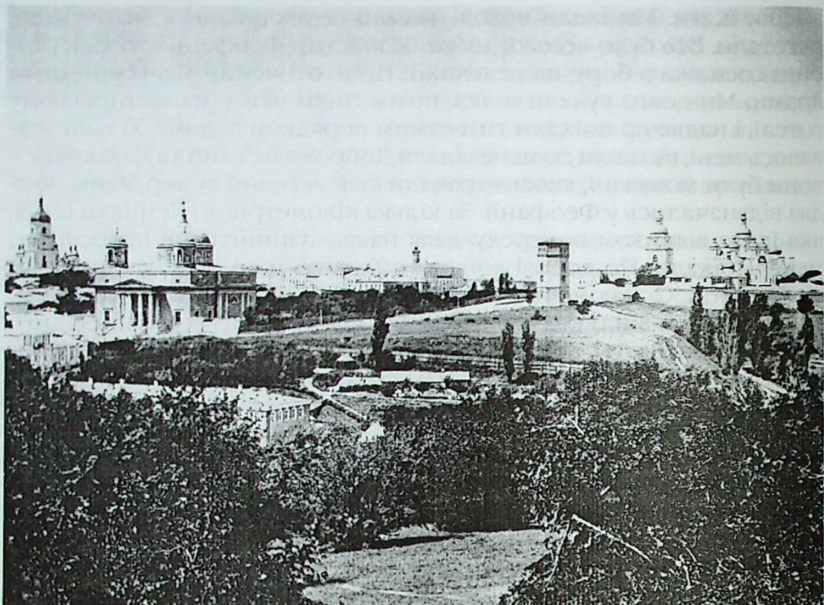
мусіли їхати. Ми їхали поволі, весело перекликались, жартували, реготали. Все було весело, добре. Манастир Феофанії стоїть в глибині соснового бору, на невеликій гірці, оточений мальовничими ярами. Ми довго гуляли в лісі, потім пили чай у манастирському готелі, і надвечір поїхали тим самим порядком додому. Тільки здавалось мені, що коли до мене сідали Добровольський та Дахнович – вони були мовчазні, якось втрачали свій веселий гумор, яким обидва відзначались у Феофанії. За кілька кілометрів до Деміївки Саня, яка їхала візником попереду, дала наказ зупинитися і пересіла до мене. Поїхали. По дорозі вона з усмішкою мені оповіла, що коли сів до неї А. С. Дахнович, то він в палких та поетичних висловах її запевняв, як він її кохає, і просив з ним одружитися. Саня відмовила. А тут бачить – продирається глибоким снігом Л. П. Добровольський – каже, що то вже його черга, і починає докладно, за всіма датами й цитатами, їй доводити, як давно й міцно він любить, і просить її руки. Ось тут, вона каже, я злякалась, що буде, якщо і Довнар-Запольський заявить про своє кохання? «І тому вирішила їхати далі з тобою».

Востаннє ми побачились у 1918 році. У вересні 1917 р. почала я читати в університеті лекції як приват-доцент і вести семінар. На першому семінарі я побачила, що потихенько відчиняються двері і хтось нібито підглядає в аудиторію. За кілька хвилин – знов, там знов, я почала сама придивлятися і не вірила очам: у щілині дверей мені сяяли очі Сані! Коли вона побачила, що я її помітила – відчинила ширше двері і привітно, радісно мені кивнула...

Як тільки пролунав дзвінок, я вийшла у коридор і побачила її. Вона приїхала з чоловіком з Миколаєва, де працювала в технікумі, і ми знову з нею провели кілька чудесних днів, вже з її чоловіком, милим, симпатичним, видно було, він дуже її любив. Після того я її не бачила. Чула, що доля її занесла до Петербурга, що там вона завоювала видатне місце як педагог.

III. МОЯ ПРАЦЯ НА КУРСАХ

Я вступила на курси цілком хора. Я не спала ночами, не знаходила місця вдень. На курсах мене прийняли вороже. То був 1907 рік, коли царський уряд вживав різних репресій для придушення революції; між молоддю та урядовцями, зокрема військовими, намічалась прірва. Я чула, як мене називали з презирством «офіцерша», вкладаючи в це слово ворожнечу. Це зв'язувало мене, хвилювало. Я не могла спочатку орієнтуватися на курсах. Це було дуже легко у Жекуліної і зовсім не легко тут, де переважала зелена молодь, з VIII класів гімназій, серед яких я, 23-літня, почувала себе старою. Це почуття – передчасної старости – зберглося в мене назавжди.

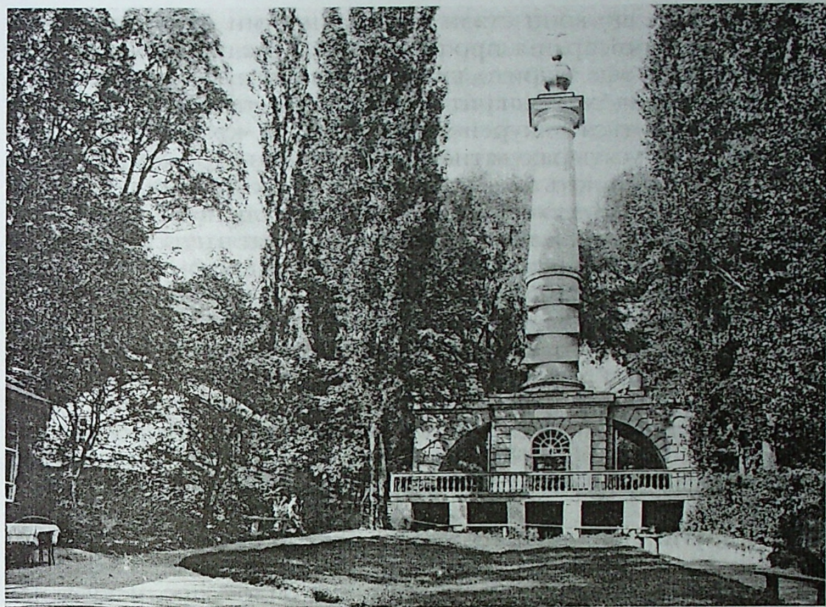

Київ. Старе місто

До цього презирства до «офіцерши» приєднувалась певність, що я нічого не варта як студентка, щодо цього, не ховаючись, висловлювались деякі курсистки в моїй присутності. За півроку я мала в цьому відношенні повний реванш.

Стан мого здоров'я погіршав: у мене почались перебої серця, під час хвилювання опухала шия – наче якась грудочка підходила під горло та душила мене. Я почала часто втрачати притомність, іноді навіть під час лекцій. Вони мене втомлювали – починались о 9-й годині і закінчувались о 3-й годині дня. Їхати трамваем було незручно – треба було двічі пересідати: одним їхати Олександрівською, другим Хрещатиком, третім – Фундуклеївською, а далі іти ще пішки. Трамваї в Києві завжди ходили зле, доводилось довго чекати, і я ходила пішки. Я слухала пильно все, що можна було, не відкладаючи нічого, записувала лекції, потім дома їх обробляла, брала багато книг з бібліотеки, якою завідувала мила, культурна Марія Георгіївна Михайлова, з якою я зберегла приятельство до кінця мого перебування в Києві.

Ця постійна напружена праця на курсах відтягувала мої думки від мого власного життя. Коли я приходила додому, на мене знов валились ці думки, пригнічували мене, не давали спокою. Майже щодня приходили листи з Риги, скарги, запевнення в любові,

Нижній пам'ятник св. Володимиру (Хрещення Русі)

в тому, що Сергій Гаврилович не може жити без мене... Треба було так відповідати, щоб не дратувати хорого. [А тут ще піділлала олії в вогонь Магдалена Федорівна: написала великого листа, що до неї дійшли чутки, що я не хочу жити з її сином, що вона благає мене не кидати його, тому що харчуватися вдома значно дешевше, ніж у ресторанах, та вигідніше для здоров'я.]

Тим часом на Курсах життя ускладнювалось. Все частіше на катедрі, зокрема перед лекціями Гілярова або після них, з'являлися невідомі нам курсистки, які взагалі не бували на лекціях, і оголошували «загальні збори». Інші зачиняли двері. Тоді читали проклямації, які прикликали на боротьбу з урядом, на підтримку страйків і т. д. Я пам'ятаю «товарища Соню» – єврейку, негарну, маленьку, з білявим волоссям, яка глухим голосом читала листи з тюрми й закликала оголосити страйк, поки царський уряд нас не вислухає. Курсами намагалась оволодіти підпільна організація. Такі заяви робились все частіше. Курсистки почали хвилюватися. Майже щодня в аудиторіях відбувались мітинги, на яких виступали, крім «товарища Соні», місцеві соціалістки, серед них спокійна, розумна, приваблива Ганна Давидова, меншовичка. У справу все більше втягувалось «багно» – наші дівчата, які не розуміли самі нічого, але верещали про страйк, тому що то було модно,

і їм здавалось, що вони стали прогресивними. Між тим, до нас зверталась адміністрація, професори з попередженням, що в разі страйку курси буде закрито, що з великими труднощами вдалося дістати дозвіл на їхнє відкриття, що місцева та центральна адміністрація ставиться до курсів, як до осередка «крамоли», що з університетами мусять рахуватися, а з жіночими курсами рахуватися не будуть: закриють знов на 25 років, як уже було перед тим, та й край. Такі попередження наче підбурювали масу на нові, ще більш різкі виступи. Я пам'ятаю, як мітинг затягнувся, і коли він був у розгарі – до аудиторії скромно зайшов проф. Покровський. Маленький, він стояв біля катедри, не помічений курсистками, а на кафедрі викликали свої бурхливі промови різні «товариші». Йому обридло чекати, й він з великим трудом пробився на кафедру й, зачекавши хвилиної тиші, сказав, що не хоче заважати, що, мабуть, у нас є справи важливіші за історію Вавилона, і просить сповістити йому, коли забажають прослухати лекцію, він буде чекати в лектораті. Його заява викликала грім оплесків! Але Покровський марно очікував запрошення: того дня його лекції не було.

На другий день подібна історія повторилася на лекції Флоринського з історії Польщі. Коли професор зайшов до аудиторії й побачив на кафедрі ораторів, він почав силою протискуватися серед натовпу і за кілька хвилин боротьби взяв штурмом кафедру й червоний від хвилювання, боротьби, хотів уже почати лекцію. Але «товариш» Соня та інші почали силою вибивати ворога з заняті ним висоти. Флоринського оточили курсистки, почався неймовірний галас і крик. Курсистки доводили, що професор не має права входити до аудиторії, де відбувається мітинг, приводили приклад, як зробив Покровський, який вийшов з аудиторії і чекав в лектораті закінчення мітингу. Флоринський кричав, не вимовляючи шелестівок – що він професор, що його обов'язок читати лекцію і він не має права її не читати. Галас робився все більший. Курсистки налазили на Флоринського зо всіх боків, так кричали, що вже ніхто не міг розібрати його слів. Тим часом кілька курсисток оволоділи вигідною позицією: встали на берег кафедри перед столом професора і, перегинаючись через стіл, кричали щось перед самим лицем Флоринського й розмахували при тому руками. І тут сталось щось, чого ми не могли чітко розібрати: чи одна з них навмисно ударила Флоринського, чи вона випадково в азарті його зачепила, жестикулюючи, – не знаю, та гадаю, крім неї ніхто й не міг того знати. Здається, що то була славетна «товариш Соня». Але Флоринський раптом побілів і з криком покинув аудиторію. Раптом настала тиша. На сходах, внизу, вже чекала поліція. Що було далі, я не пам'ятаю.

Лекції продовжувались ще кілька днів, але мітинги не припинялися. На одному з них виступала я вперше за моє життя (і вос-

танне). Я зробила спробу «промовити» до розуму: казала про те, як мріяли жінки про курси, яке сіре, безрадісне наше життя; про те, як важко було здобути вищу освіту; про те, що зараз мітинги і страйк ставлять під загрозу дальше існування курсів... Успіху я не мала, а мій виступ був кваліфікований як «буржуазна вилазка». Тепер для мене ясно, що він був взагалі невдалий і не міг мати успіху. Але до мене підійшло кілька курсисток після нього й заявили про повну солідарність. Якщо я не помиляюсь, серед них була немолода, але гарна маленька жінка, з гарними карими очима, які прикрашували все її обличчя. Вона була сільська учителька, здається, духовного походження, Александрович. Багато років вона заощаджувала з того мізерного утримання, яке дівачка в школі, щоб зібрати гроші, які дали б їй можливість поїхати на курси. Її мрія здійснилася, і ось тепер вона стояла під загрозою, що курси знову будуть закриті.

Події розгорталися. Щодня мітинги, крики, скандали. Одного дня приходжу з деяким запізненням: застаю хвилювання. Був мітинг і виніс ухвалу: оголосити триденний страйк.

Сходяться курсистки. Сумні, схвилювані. Для всіх, крім «товаришів», ясно, що страйк нічого не дасть, але викличе закриття курсів. Чимала група курсисток вирішила «зірвати» страйк і ходити на лекції. Серед них була і я.

Іду наступного дня в звичайну годину: бачу, що на Фундуклеївській, біля Анатомічного театру, стоять курсистки і попереджають професорів, щоб не йшли на курси, бо лекцій не буде. Попереджають і курсисток, що ідуть на лекції. Я іду. Застаю на курсах коло сотні курсисток різних факультетів. Чекаємо. Немає професорів. Йшов Гіляров – його не допустили до курсів, і він повернувся від Анатомічного театру. Повернувся Лобода. Прийшов Павлуцький, підійшов до самих курсів – і пішов додому. Читали професори Леціус, Сонні, Флоринський та Бубнов. Інших або не було за розкладом, або вони не прийшли, здебільшого мотивувавши відсутність хворобою. Акуратно, як завжди, читав Яснопольський, як він жартував потім, «при нормальному числі слухачок», себто при двох – тоді ще ходила моя колега. Почали ми ходити на чужі лекції, хоч професори протестували. Так я два дні слухала приват-доцента І. В. Шаровольського, який читав курс історії старонімецької літератури.

Було чимало різного роду інцидентів протягом цих 3 днів між професорами, з одного боку, курсистками – з другого. Не раз приходили представниці страйкуючих, записували тих, хто ходив, їм загрожували тощо. Дехто з курсисток перестали ходити, навпаки щодня число нестрайкуючих зростало. Серед них пам'ятаю на нашому факультеті Наталю Йост, Н. В. Будде, Н. К. Макову, К. О. Виноградську, Л. Й. Косоногову, Немолодишеву, О. М. Шуляк тощо.

Останню, Шуляк, я пригадую дуже яскраво. Прийшов приват-доцент Г. І. Якубаніс – його радісно зустріли: він мав велику авдиторію і був популярний. Прийшов, зайшов до лекторії – і прямує до виходу. Група курсисток його оточує, з хвилюванням його запитують – чи він буде читати? Якубаніс теж почуває себе ніяково... Починає крутити. Тоді з гуртка виділяється Шуляк. Я, як би то вчора було, пам'ятаю її струнку дівочу фігуру в гімназійній коричневій сукні, її гарненьке обличчя з великими чорними очима. Вона стоїть на тлі білої стіни, схрестивши на грудях тоненькі руки, бліда, з легкою усмішкою на устах. «Скажіть нам, професоре, – лунає її голос, злегка вібруючи від хвилювання, – для чого Ви прийшли сьогодні на курси?» Все більше ніяковіючи, Якубаніс відповідає, як на іспиті: «Щоб прочитати лекцію, але...» Невблаганна Шуляк закінчує: «Але Ви побачили, що курсисток менше, ніж ходить. Скільки слухачок треба для Вас, щоб Ви прочитали лекцію?» Знову професор, все більш червоніючи, – а він червонів, як дівчина, – відповідає щось в такому дусі, що кількість для нього не грає ролі... «В такому разі Ви мусите читати. Тут не може бути двох рішень: якщо Ви не хочете читати – не треба приходити, а якщо Ви прийшли – Ви мусите читати». Якубаніс знову, все більше хвилюючись, намагається пояснити, чому він прийшов, чому він не читає, покликуючись, як завжди, на «власні переживання». Шуляк спокійно розбивала його аргументації. «А тепер, – закінчила вона, – Ви мусите погодитися, пане професоре логіки, що Ви кажете нелогічно». Я не пам'ятаю – читав Якубаніс, чи не читав: моральна перемога курсистки першого курсу, 18-річної дівчини, над професором логіки була безперечна.

На третій день прийшов читати Павлуцький, приніс, як завжди, багато малюнків, але сам був сердитий, видно було, що прийшов тому, що боявся неприємностей від начальства.

Скінчився страйк. Я пішла по закінченні його, здається, то був понеділок, на курси. Приходжу – вулиця повна поліції, курси оточені, здається, козаками, нікого не пускають, а тих, хто підходить до курсів, зупиняє поліція і записує прізвище. На моїх очах почався конфлікт між курсистками, які не хотіли себе називати, та поліцією, і поліцейський чин – я ніколи не знала точні табелі в рангах поліцаїв, назвав курсисток «наволоч». З тим я обурена прийшла додому. На другий день в газетах було вміщено оголошення, що курси закрито «до пізнішого розпорядження».

Батько, обурений, поїхав сам до поліцаймастера зі скаргою на те, що його підвладні дозволяли собі лаяти студенток, доводив, що такими вчинками поліція сама провокаційно викликала молодь на різкі вислови і т. д. По цій розмові поліцаймастер – не пригадую, хто саме, здається, то був Ціхоцький, який раніш був гвардійським офіцером – сказав батькові таємничо, що курси за деякий час відкривуться, але приймуть на них не всіх, хто був раніш.

Для мене почалась знову сумна смуга життя. На курси я вступила хорою, моє захоплення лекціями, працею вдома, переписуваннями лекцій підтримувало мене нервово, і я якось поборювала хоробу. Останні тижні, з мітингами, страйком, підточили остаточно мої сили, грудка все частіш стискала моє горло, серце билось, я не могла спати. Доктор Гончаруков, який перед тим робив мені впоркання миш'яку, порадив звернутися до славетного у Києві професора невропатолога, Лапинського, що ми й зробили. Лапинський знайшов неврастенію у важкій формі і наказав робити складні маніпуляції масажу з ваннами. Він надіслав до нас фельдшерлицю, яка протягом не менше як місяця щодня приходила до нас і робила цей масаж та ванни. Я стала швидко видужувати, стала спати, погрубішала, нерви почали приходити до норми, припинилось серцебиття.

Не пригадую, скільки часу було закрито курси. Нарешті було оголошено, що курси відкриваються знов, але всі курсистки мусять наново подавати заяви про прийняття. Подала, звичайно, я. Багато курсисток, яких підозрювали в участі у страйку, не було прийнято. В тому числі не було прийнято ні Соні, ні Ганни Давидової. Ті, що працювали, попали всі. З метою, з одного боку, кращого контролю, з другого боку – припинення входу на курси сторонніх осіб, було видано всім курсисткам квитки з номерами, які ми мусіли передавати контролеві, входячи, і одержувати виходячи. Це було дуже незручно: ранком доводилося простояти довгий час в черзі, щоб передати квиток і дістати в заміну контрамарку, так само при виході.

Поновилося викладання лекцій. Життя пішло звичайним порядком.

За кілька днів до Різдвяної перерви було призначено перший іспит – із «Вступу до історії філософії». Для нього треба було добре знати все, що читав Гіляров, а для того було надруковано курсистками минулого року курс лекцій, який виправив сам Гіляров. Почала я готуватися. Ми вирішили, що цей курс краще підготовляти удвох, і до мене стала приходити Н. В. Будде. Ми працювали з нею ретельно, але обидві дуже хвилювались і не були певні в своїх знаннях. Напередодні, коли було вписано нас на іспит, Гіляров після лекції сказав, що напередодні у нього складали іспит курсистки. Він сказав, що в цілому іспити жінки складають краще за студентів, але таких блискучих відповідей, які він почув того дня – він не чув багато років: то була, за його словами, найтонкіша, філігранова обробка питань. То було двоє курсисток: Адріянова і Щеглова. Ми з Будде їм позаздрили. А тут ввечері прийшов до матері доктор Гончаруков: побачив мене за столом з силою конспектів, спитав, що то я роблю: завтра, кажу, іспит із вступу до філософії. А він на це: «Чого це Ви витрачуєте сили? Хіба в такому стані, як Ви, можна складати іспити? Тільки даремно псуєте собі нерви». Можна сказати, що він мене підбадьорив від щирого серця.

Іспити відбувалися вечорами. Прийшла. Стоїть натовп курсисток біля дверей аудиторії, де сидить Гіляров. Всі хвилюються, тремтять. З надзвичайною швидкістю відчиняються і зачиняються двері: Гіляров задає лише 3 запитання і пише в відомості та в матрикул відмітку. Здебільшого «удовлетворительно», дуже рідко «весьма удовлетворительно» і нікому не ставить «отлично», як поставив Адріановій та Щеглової. Ми вирішили піти пізніше – все не так буде соромно, якщо запропонує прийти удруге. Нарешті прийшла моя черга. Вхожу. Дивиться привітно, щось питає, здається мені, дуже просте, на що я відповідаю цілком добре. Друге питання – теж. Третє, теж. Гіляров задає мені четверте питання, на яке я теж відповідаю. Він довго дивиться на мене й каже, що я перша в цей день дала теж «філігранову відповідь», не гіршу за Адріанову та Щеглову, і ставить мені «отлично». Я вилітаю в коридор, де вже хвилюються, чому я так довго затрималась. Після мене іде Будде – і дістає «удовлетворительно». Після того вже ніхто не мав «отлично». На другий день знов лекція Гілярова – і він урочисто оголосив, що до прізвищ Адріанової та Щеглової він з великим задоволенням має прилучити ще третє ім'я – Полонської, яка... і т. д.

Я мала за час моєї наукової праці багато моментів успіху, звичайно – більшого, ніж випадкова відповідь на 4 питання зі вступу до історії філософії, якої я не знала, не любила і до якої взагалі не мала хисту. Але мушу зазначити, що цей успіх мав у моєму житті величезне, епохальне значення: він показав мені тоді, що я здатна до наукової праці, що не правий лікар Гончаруков, який весь час мене стримував, і навіть напередодні іспиту не радив витратити даремно сили. Зовсім з іншим настроєм я почала підготовку до другого іспиту – з історії Польщі, і теж одержала «отлично», та до третього – з історії мистецтва, де мала також «отлично». Цю відмітку почав вперше ставити на курсах Гіляров, після нього її вживали і інші професори, хоч в університеті її не було і в атестатах стояло лише «весьма». Іспит у Гілярова, його промова зі згадкою мого прізвища, та відмітка змінили ставлення до мене на курсах: з «офіцерші» я раптом піднялась на ступень «окраси курсу». Дехто, може, мені заздрив, але більшість поставилась з пошаною, інтересом, почала звертатися по записки, поради і т. д.

В наступному семестрі приват-доцент Данилевич розпочав читання курсу «Русских древностей» – так називали курс археології. Мене дуже цікавила ця дисципліна. Ні підручників, ні будь-яких підсобних книг не було; єдина книга, яка могла більш-менше відповідати завданням курсу, була праця Нидерле, але вона також не відповідала, тому що «російській» археології там приділено було найменше уваги. Порушено було питання серед курсисток про видання записок по археології, і ті курсистки, які вже користувались досить широко моїми записками з інших предметів, стали мене просити взяти на себе редагування чи обробку взагалі таких запи-

сок. Я мала малодушність погодитися. Спочатку передбачалось, що записувати буде стенографістка Мессарош та я, і ми будемо потім удвох обробляти. Спочатку так і робилось: потім переддруковані вже на машинці лекції надсилались до остаточної редакції Данилевичу, який дуже радів, що видаються його лекції. Взагалі з цими лекціями було багато клопоту. Данилевич не раз мені оповідав, що він перед кожною лекцією ходив до професора Володимира Боніфатієвича Антоновича, який був уже важко хорий, радився з ним, той давав йому свої конспекти, які Данилевич переписував і потім передавав мені. Він мав якусь дивну вдачу: безумовно, він знав багато, мав хорошу ерудицію, любив археологію, сам брав участь у розкопках, але все, що він нам викладав, було надзвичайно нудно, говорилося все це нудним, монотонним голосом з великими паузами не там, де вони мусіли бути за змістом, говорилося такими фразами, які дуже важко було відразу зрозуміти, в протилежність Гілярову, і тому було дуже важко записувати його лекції. Стенографістка мало допомагала справі, тому що маса їй невідомих термінів затримувала процес писання, і вона губила зв'язок, втрачала нитку лекцій. Проїшло тижнів з два, було записано 4–5 лекцій і Мессарош відмовилась. Надто багато часу витрачувалося на розшифрування стенограм, а вона мала чимало лекцій, які давала сама: брала лекції співи і т. д. Я залишилась сама. На деякий час погодилася мені допомагати Макова, але незабаром також відмовилась; коло слухачок швидко зменшувалося. Довелось мені вести справу самій. Данилевич прийшов мені на допомогу: він став передавати мені конспекти і вже по них я дуже стисло їх доповняла, писала лекції. А там почався другий етап – видання. Я тут також опинилася самотньою, бо ніхто не хотів брати на свою шию зайвого клопоту. Як зробити, я не знала: чи літографічно, чи друкувати. Нарешті я вирішила надрукувати. Почались відвідини друкарень. Нарешті зупинилась на друкарні «І артелі». Почались коректи. Данилевич вимагав, щоб одну коректу надсилати йому, почались постійні надсилки до нього коректи: ось з цього приводу наш деньщик і довідався, що Данилевич «його превосходительство». Довідалась і я, що Данилевич встає з ліжка пополудні, і надсилати коректу треба не раніш 3-ї години. До кожної лекції я додала аркуш найпотрібніших малюнків, що теж взяло багато уваги та часу. Взагалі, видання цих лекцій, які появились під назвою «Русские древности. Курс лекцій приват-доцента В. Е. Данилевича, издание слушательниц в. ж. курсов», було пророблено

В. Антонович

Валерія Козловська

виключно мною і коштувало мені багатьох зусиль. Закінчено воно було лише влітку 1908 р. і вийшло цілком пристойно, в обгортці. І мало успіх на XIV Археологічному з'їзді, де Данилевич роздав кілька його примірників. Воно було записано, звичайно, в реєстр праць Данилевича і стало капітальною його працею. Данилевич не шкодував компліментів на мою адресу, і приїхав по закінченні з'їзду до мене, щоб подякувати за це видання.

Вже складаючи ці лекції, я переконалася, що Данилевич не так читає курс, як треба було б його читати. В його викладі то був нудний перелік інвентаря розкопін, інвентаря, який сам по собі не давав нічого. То була гола статистика: знайдено було того, того – в голові починало крутитися від цих копій, сокир, стрілок, але еволюції культури, характеристики впливів, розвитку народів він не давав. Я пам'ятаю мої дискусії з приводу цього з найретельнішою слухачкою Данилевича, В. Є. Козловською, якій, навпаки, подобався цей курс. Минуло 8 років – і я дістала від факультету Київського університету призначення читати такий курс, і я пам'ятаю, як багато слухачів приходили на мої лекції, серед них приходили люди, яким не треба було слухати, стипендіяти, навіть приват-доценти, тому що по університету пішли чутки, що я ніби читаю курс «інтересно». І приходили колишні слухачі Данилевича, які не припускали думки, що археологія може бути «цікава».

В осінньому семестрі 1907–1908 року було оголошено семінари з російської історії та богослов'я. Семінар російської історії вів Данилевич. Відбувались заняття вечорами між годинами 6–8. В маленьких аудиторіях було затишно, курсисток було не більше 25 на групу, а груп було 3. Курсистки вибрали мене старостою всіх трьох груп: я складала списки, хто брав участь у семінарі, записувала на окремі теми, була посередницею між курсистками та Данилевичем. Разом з тим на мене припало також завдання підшукувати потрібну літературу в бібліотеці, взагалі забезпечити виконання праць, все це забирало у мене багато часу.

Тема семінару була дуже цікава: ми вивчали «Руську Правду», читали та коментували її, а рівнобічно писали реферати. Я була захоплена «Руською Правдою», багато читала, збирала масу літератури. Тема мого реферату була: «Источники “Русской Правды”». Нарешті я подала реферат Данилевичу. Проходить тиждень, другий: він оголошує, що будуть читати найкращі та найгірші реферати, і серед призначених до читання називає мій. Хвилююсь я страшенно. Настає день, коли мають читати курсистка Бенціановська

і я. Прочитала вона. Зроблено було кілька зауважень. Після перерви – читаю я. На заклик Данилевича ніхто не виступає з критикою. Тоді забирає слово Данилевич і каже, що мій реферат – прекрасний; праця, яка не подібна до звичайних студентських праць, а має характер справжньої наукової розвідки, що їй належить певне місце в науковій літературі, і якщо на курсах буде видаватися часопис – у першому числі він сподівається побачити мій реферат... Не можна передати, яке враження справила на мене ця подія.

Це було вже навесні. Я не пригадую, як закінчився перший рік мого перебування на курсах. Складала я кілька іспитів, всі з успіхом та відмінкою «отлично», зокрема з історії мистецтва, у Павлущького. Мабуть, крім того здавала я щось з історії слов'ян, історію Греції у Покровського, мабуть – історію Риму, хоч в останньому не певна.

Я себе не могла пізнати. Праця цілком мене захопила, я відірвалась від минулого, вся моя драма з Сергієм Гавриловичем набула для мене характеру давно пережитого, перестала заповнювати мої думки. Його листи мене вже не так хвилювали, та й вони ставали все більш рідкими. Він повернувся до полку, його охопила звична атмосфера, і я гадаю, що і він мене не згадував. Навесні він надіслав мені великий пакунок коштовних книг з історії з листом, в якому просив [дозволу] побачитися і запевняв, що мріє, коли я приїду до нього. Я відповіла подякою – пакунок приніс «розсильний», якому було доручено дістати від мене відповідь: про побачення я нічого не написала, і на тому справа припинилась.

Коло наших знайомих мало змінялось: Іксулі, Зайончевські залишились, як і раніш, найближчими моїми приятелями, у яких я завжди з охотою бувала. Оселився у Києві Федір Федорович з другою жінкою, Ганною Вікентіївною, наняли розкішну квартиру на Лютеранській вулиці і часто бували у нас. Я там бувала рідко, нова «тітка» не подобалась ні мені, ні матері. Як і раніш, часто бачились із Щасними: на Різдво, як і раніш, приїхав Альоша, і часто бував у нас, а ми у них. Чимсь далеким, юнацьким, повіяло на мене, але наші відношення були лише дружні, і жодного натяку на те, що зав'язувалось раніш, не було. Він уже перейшов на працю до «мінної» школи, і таким чином залишив морську службу. Часто бачились ми з родиною Яндовольських. Старший їхній син Митроня закінчив V гімназію і вступив на правничий факультет університету. У них збирались його товариші, студенти.

Вони оселились у новій квартирі – на Московській, число 30. То був трьохповерховий дім, який належав Лаврі: в тій садибі колись була славетна «Зелена гостиниця», в якій збирались декабристи. На початку XX століття той будинок було зруйновано і збудовано великий новий з 6-ма квартирами. Будував новий будинок архітектор Єрмаков, виключно бездарний архітектор консисторії. Квартири були з високими, холодними кімнатами,

невдало розміщеними. Пізніш там на 1-му поверсі мешкали і ми. У Яндрівських ми зустрічали їх приятельку Ольгу Федорівну Плетневу, з її матір'ю, Ольгою Олександрівною Григоренко. Григоренко, народжена Штейн, була дуже гарна, а за молодих років вважалась за видатну красуню в Києві. Її донька, Ольга Федорівна, не була гарна, вона була висока, струнка, з великими гарними очима. Вона була одружена і розійшлася з чоловіком, і заснувала на Печерську жіночу гімназію. Вона була енергійна, розумна, прекрасно поставила гімназію, і як начальниця користалась загальною пошаною. Їй було за 30 років, вона мала великий успіх як жінка, і не раз її ім'я повторювалось у зв'язку з різними прізвищами. Надто різка в своїх висловах, трохи цинічна, вона цим бравувала. Я не знаю, чи мали ці чутки підстави, але своєю поведінкою вона давала привід для них.

Зустрічали ми там молоденьких княжен Баратових: старша, Наталія Вікторівна, була одружена з сином директора приватної музичної школи, Тутковським: вона була моя ровесниця, гарна блондинка. Її молодші сестри були ще підлітки: старша з них, Муся, мала чудесний голос – сопрано, пізніш вона стала на Україні оперовою співачкою Баратовою.

Весною 1908 року до Києва приїхав новий начальник артилерії, генерал Петро Флегонтович Путінцев, з дружиною Варварою Олександрівною та дочкою Надією Петрівною. Ми з ними познайомились. Генерал був колоритна фігура. Родом він був з сибірських козаків: його брати, як і батько, самі орали та косили, а він скінчив корпус і пішов військовою кар'єрою. Він з невеликою купкою людей з батареї йшов глибокими пісками до Кушки, де треба було, за завданням уряду Олександра III, без пострілу «освоїти» територію і показати, що там уже є постійне населення. Тому було виряджено лише солдат та офіцерів, які мали родини. Довгий час служив у Туркестані. Потім брав участь в Японській війні. Він був [надзвичайно] мила людина: [дуже освічений, але] розумний розумом «простого» козака, чесна, порядна людина. Він був веселий, гостинний, легковажний, мав [шалену] пристрасть до карт, і хоч він грав у вінт та преферанс, програвав так багато, що його родина постійно перебувала без копійки. [Був час, коли він все програв, і вся родина годувалась з солдатського казана.] Таким він залишився до самої смерті. Його дружина з незаможного купецького роду була добра, тиха жінка. Вона обожнювала свого чоловіка, але видно було, що носила якийсь біль на серці, який замолювала в церкві. Вона часто говорила, притримувалася всіх постів і церковних правил. Нам здавалось, що цією біллю була недостатня побожність Петра Флегонтовича: ми припускали, що він був старорів, як і більша частина сибірських козаків, і Варвара Олександрівна замолювала цей гріх. Він помер у Києві вже відставним, в 1919 році, Варвара Олександрівна дожила до 1926 року.

Путінцеви мали єдину доньку, Надію. Вона була осередком всієї родини, її щастям. Крім неї було ще кілька дітей, але всі вони вмирили рано, і тому з Надії Петрівни батьки не могли нарадуватися. Після смерти кількох дітей, за народним повір'ям, Путінцеви прийняли сирітку – і тоді у них народилась донька; виховували обох дівчат разом. Цієї доньки я не бачила: вона одружилась десь у Туркестані. Надія Петрівна була моя ровесниця, негарна, мовчазна, в товаристві вона не мала успіху і залишилась неодруженою: за 30 років нашого знайомства я не помічала, щоб хоч одна людина нею зацікавилась, і це було великою помилкою. Вона мала чудесне серце, добру вдачу,

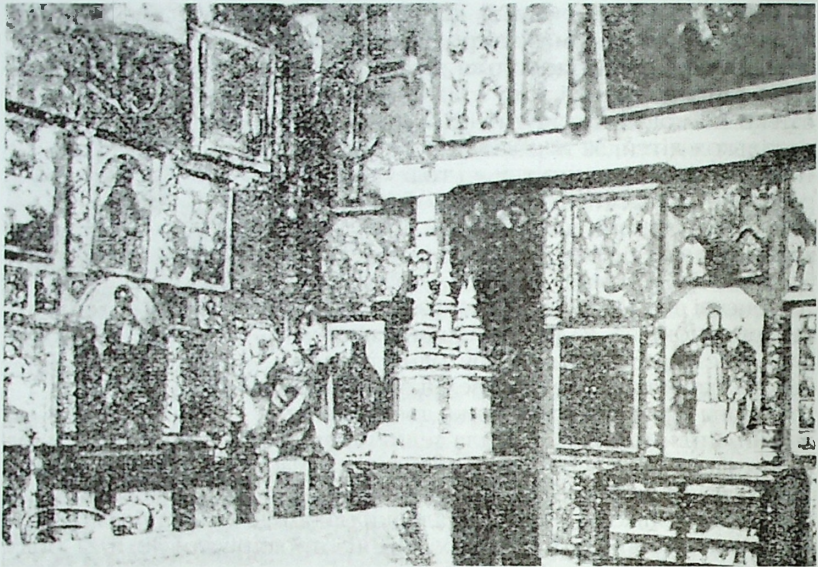

Вікентій Хвойка

рівний, милий характер. Мала велику енергію, закінчила курси чужих мов у Петербурзі, потім їздила для удосконалення в знанні французької мови до Парижу. На спілку з француженкою м-ль Адне, приятелькою славетної гадалки мадам Де Теб, Надія Петрівна заснувала в Києві курси чужих мов, які проіснували до 1921 року. Тоді вона вступила до Торговельно-промислового технікуму і його закінчила. Але скористатись зі свого диплома не могла, їй давали посади на провінції, а вона не могла залишити самітню матір, бо батько вже помер. Кілька років вони з матір'ю бідували, не маючи постійного заробітку. Потім вона працювала в Академії Наук – і там було її «вичищено», як дочку генерала. Потім вона працювала в ВБУ (Всенародній бібліотеці України), де її використовували для листування з закордоном, бо вона добре знала, крім французької мови, ще італійську. А потім її перевели до якогось інституту як фахівця-перекладача, а вкінці її заарештували. То було в 1938 році: більше я нічого не знала про неї. Казали, що її було заслано і їй закидали, що вона на початку війни 1914 року була в Константинополі у родича-консула і працювала як перекладачка. Але як про це могли довідатися у Києві – не знаю.

Літо 1908 року ми провели в Києві. Я спішно закінчувала видання «Курсу русских древностей», правила коректу і підготовлялась до іспитів з російської історії великокнязівського періоду, археології.

Того літа почались розкопки в садибі Десятинної церкви, які провадив відомий археолог Вікентій В'ячеславович Хвойка. Він здобув собі значне ім'я як надзвичайно працюючий і талановитий керівник розкопін. Він розкопував Кирилівську стацію у Києві і знайшов орнаментовані ікли мамута. [Цікаво, що в своїх лекціях, які я друкувала, Данилевич поставився до цих орнаментів негативно: він казав, що то не є орнамент, а лише випадкові шкрябаня: потім, коли Кирилівські орнаменти стали загально славетні –

Історичний музей у Києві (зала церковного малярства)

Данилевич переказав відповідальність за це «відкриття» на мою голову – нібито я, записуючи його лекцію, перекрутила його слова.] Ще більшу славу дали Хвойкові трипільські розкопи. В 1908 році, коли я з ним познайомилась, він був консерватором археологічного відділу Київського музею, який наприкінці 90-х років був збудований на Олександрівській вулиці і до якого передав свої великі збірки археологічних пам'яток Богдан Іванович Ханенко. Директором музею в той час був відомий археолог та громадський

М. Біляшівський

діяч Микола Федотович Біляшівський, історичним відділом керував Данило Михайлович Щербаківський. Опрацьовуючи лекції В. Данилевича, я часто заходила до музею, добре вивчила його археологічні скарби і познайомилась там з Хвойкою. На ґрунті захоплення археологією я почала ближче знайомитися з Валерією Євгенівною Козловською, яка зо всіх курсових дисциплін захоплювалась лише археологією. Ми часто удвох з нею відвідували музей, а потім довго сиділи в маленькій кімнатці Хвойки, вислуховуючи його оповідання і роздивляючись різних речей.

В році 1908 Хвойка почав розкопувати садибу Десятинної церкви та сусідню з нею садибу Петровського: там проходив вал, який оточував місто Володимира; в садибі Петровського над Подолом височіла невеличка частина цього валу, яка там обривалась, а далі зберігалась частина його в садибі Трьохсвятительської церкви. В садибі Петровського Хвойка знайшов кілька фундаментів старовинних будівель цивільного характеру, які утворювали цілий комплекс з руїнами, знайденими в садибі Десятинної церкви. Цілком імовірно, що то були палаци князя та значніших бояр – членів дружини. В них знайдено було уламки білого мармуру – капі-

Д. Шербаківський

телів колон, шматки фресок, мозаїк. Все це свідчило про розкіш цих будівель. При мені Хвойка розкопував загадкову споруду в формі еліпса з чотирма виступами – хрест на хрест. Ця споруда була зроблена з великих валунів, трохи нижча за звичайний стіл. Хвойка висловив думку, що то було капище поганських богів. Знайшов він ряд майстерень, де виробляли різні речі – шкляні кільця, так звані бранслети, вироби зі слонової ікли, високого гатунку перегородчасті емалі – колти, підвіски, різані прикраси, срібні та золоті намиста, хрести, різний глиняний посуд. На цеглинах були знаки «тризуба», аналогічні тим, які було знайдено в садибі Десятинної церкви. Все це Хвойка з великим захопленням мені показував, не шкодуючи витратити свій час для мене. Він мені показував великий підземний хід, який він відкрив у горі в глибині садиби Петровського, там, де вона примикала до садиби, яка виходила на Десятинний завулок: то була глибока галерея, обкладена дерев'яними дошками, яка йшла під землею й виходила на Подолі. На жаль, доля цих відкриттів Хвойки була сумна: за договором з паном Петровським він мусів закінчити до осені роботи і повернути садибі той вигляд, який вона мала до розкопін: засипати ями, де було щось знайдено, засипано було таким чином і капище, фундаменти, майстерні, підземний хід. Пройшло 25 років: знову поновлено було дослідження садиб Десятинної церкви та Петровського і довелося удруге те відкривати, що знайшов Хвойка, але не все було знайдено: ні капища, ні підземного ходу вже не було відкрито. Розкопани Хвойки мене захопили: мало не щодня я бувала там і з напруженням стежила за відкриттями. Тут я познайомилась і з методом розкопін Хвойки.

Хвойка був виключно талановитий археолог, про нього казали, що його «щуп має очі». Там, де його попередники нічого не знаходили – він відразу знаходив цінне. Але він був малоосвіченою людиною, малоосвіченим археологом. Роблячи розшуки, він їх не

Київ. Кожум'яки

фотографував, не вів систематичних щоденників, не робив плянів. Він все замальовував по пам'яті, а потім фотографував уже ці малюнки, і не було можливості переконати його не робити так. Тому розкопани Хвойки не мають такого значення, яке б вони мали, якби провадилися інакше.

Одночасно з розкопинами Хвойки в садибі Десятинної церкви провадилися розкопани під керівництвом відомого петербурзького археолога професора Б. В. Фармаковського та його помічника Милеева. Він відкрив фундаменти старої Десятинної церкви і ясно виявив первісний плян будови. Тоді ж було відкрито – у другий раз – саркофаг з червоного шиферу, який було приписано княгині Ользі. Цей саркофаг було перенесено до Музею.

Допомагав у розкопинах молоденький син протоієрея Десятинної церкви Сергій Петрович Вельмін.

Фармаковський теж дуже привітно мене приймав і давав можливість спостерігати поступовий хід роботи. Коли в серпні відбувся в Чернігові XIV Археологічний з'їзд – чимало членів з'їзду заїздили до Києва до з'їзду та по його закінченню, і там познайомилась я з Н. П. Кондаковим, Ф. І. Успенським, Халанським та іншими.

* * *

У вересні почалися іспити. Вони пройшли для мене цілком благополучно, зокрема іспити з археології та російської історії. Данилевич мене прославляв по всіх аудиторіях, і коли до нього

зверталися курсистки з різними запитаннями з приводу іспитів, літератури тощо, він направляв їх просто до мене. Таким чином я мала становище, подібне до неофіційного асистента. Тут-то і звернулась до мене Іконнікова, і так ми познайомилися з нею. Данилевич зробив нам візит, багато оповідав про себе, виявилось, що його батько був товаришем по Харківському окружному суду з П. О. Лилієнфельдом.

Данилевич знав родину Крюкових, дядьків мого батька, і навіть доводив якийсь ступень споріднення. Після того він був у нас кілька разів. Інтересу він не вносив, співбесідник був нецікавий.

Почалися лекції та семінари. Як і на I курсі, я відвідувала всі призначені лекції, з семінарів я записалась до Данилевича, який поставив вивчення літопису, та до проф. Светлова. Останній семінар я незабаром покинула. Спочатку він відбувався в найбільшій аудиторії, при чому парти не вмщали всіх курсисток і багато стояло. Поволі ряди почали танути і семінар було перенесено до маленької аудиторії, а наступного року, здається, його вже не було. Темою доповідей було призначено між іншим таке питання: «Чому Дяконова втратила віру?» На той час великою популярністю користались щоденники Дяконової: вона була спочатку курсистка Бестужевських курсів, потім переїхала до Парижу. Її щоденник був надзвичайно інтересний. Вона крок за кроком описувала своє перебування на курсах, свої шукання – та розчарування. Доповідачка висловила думку, що причиною втрати віри були умови життя Дяконової в Петербурзі, де не можна було систематично відвідувати церкву і виконувати належні пости. Почався жвавий обмін думками. Авдиторія читала щоденник Дяконової, багато хто мав свої власні вражіння та думки. Лунає різкий, [неприємний] голос Светлова: «Цілком приєднуюся до думки доповідачки і вважаю дальший обмін думками зайвим». Настрій упав. Знову почалась дискусія з приводу іншої думки доповідачки: і знов Светлов поклав «вето», як тільки обговорювання набуло інтересу й почало захоплювати аудиторію. Я втратила бажання писати доповідь та перестала відвідувати семінар.

У цьому році був цікавий диспут між Гіляровим та Светловим з приводу віри: його розпочав Светлов. На лекції він заявив: до його відома дійшло, що Гіляров на своїх лекціях висловлює думки не християнські, і подав критику їх з засад православної віри. Наступної лекції Гіляров заявив, що він чув, що Светлов піддав критиці отакі думки, які він, Гіляров, висловив на лекції. Він вважає це неправильним, з поглядами Светлова він не погоджується, і зі свого боку подав критику поглядів Светлова, які він визнав схоластичними, ненауковими. Светлов знов відповів йому на лекції, і знову Гіляров відповів Светлову. Я не пригадую, як довго тривав цей диспут, але перевага во всіх поглядах була на боці Гілярова: спокійно,

з гумором, академічно, він критикував Светлова. А Светлов сердився, казав з приводу Гілярова «всяк зол глагол», виходив за межі академічності, і не збільшив кола своїх прихильниць.

Дуже інтересний семінар був у професора Покровського, який я відвідувала. Там праця полягала виключно в писанні й захисті рефератів. Найбільше давав сам Покровський, який розгортав глибину своєї ерудиції, а самий характер семінару не вимагав від нього довгого викладу, що було для нього важко, як для хворого на туберкульозу, він захихався, кашляв, це його хвилювало. Тут він міг поволі, не зв'язаний рамками часу, подавати свої коментарі, іноді зупиняючи доповідачку, іноді подаючи резюме. Я писала реферат на тему «Матріярхат у греків»; одержала вищу оцінку.

Найбільше інтересу та уваги, звичайно, я приділяла семінару з російської історії. З великого числа тем Данилевич мені сам призначив тему і сказав, що вибрав її для мене. Вона мені не подобалась, формульована вона була так: «Князі Київської Русі та їхнє ставлення до населення за літописом». По ширості мушу сказати, що і тепер я не знала б, що тут написати? Остільки не ясна формулювання.

Я багато працювала, і кінець кінцем – віддала реферат. Наступного семінару Данилевич повернув мені назад, з багатьма помітками – підкреслюваннями та смугами червоним олівцем на полях, і запропонував читати. Я прочитала. Тоді Данилевич заявив, що він призначив мій реферат до читання, щоб показати, як не треба писати, і подав дуже різку критику, при чому ця критика була подана в надзвичайно різкому тоні. Я не зрозуміла ні тоді, ні навіть тепер, що викликало такий різкий тон Данилевича, який здивував не лише мене, а також і аудиторію, і викликав різні, далекі від правди міркування та коментарі. Після того я перестала брати участь в семінарах Данилевича.

Після Різдва я брала участь у семінарах Ардашева. Вони були цікаві. Рефератів там не було, і ми обмежувались читанням та коментуванням «Кайє де долеранс» перед Французькою революцією. Ці скарги читали французькою мовою, і вони відкривали нам цікаву картину економічного та соціального положення Франції другої половини XVIII ст. Не зважаючи на те, що Ардашев був нецікавий лектор, його курс давав нам чимало коштовного. Мені оповідали про конфлікт, який він мав на курсах весною 1907 року, до мого вступу. Не знаю точніше, в якому контексті, він торкнувся Маркса та його вчення і подав різку критику його. Тоді виступили курсистки, які в різкій формі заявили протест: їх підтримала більшість тодішнього I курсу, вони вийшли з аудиторії і не відвідували лекцій Ардашева.

Зовсім інший характер мали лекції Бубнова. В його оповіданні середньовіччя оживало. Він читав з таким глибоким знанням, розумінням доби, осіб, їхніх характерів, що здавалось, що всі ці

Хлодвиги, Одоакри, Брунгільди, Сильвестри, Генрики – люди близькі, зрозумілі для нього. Він умів забарвити анекдотом оповідання, не порушуючи серйозности свого обличчя, наче здивований тим сміхом, який сам викликав. З наукового погляду його лекції були на рівні: він справді чудово знав і все життя присвятив вивченню доби боротьби пап з імператорами, але ми були надто мало обізнані з історією, щоб розбирати, що він знав краще, – але все, що він читав, він подавав у мистецькій формі.

Коли я була на першому курсі, Довнар-Запольський майже не читав. Після кількох чудово прочитаних лекцій він захорів, і до Різдва він не читав. На другому семестрі він читав теж дуже рідко, і здебільшого, прочекавши з півгодини, аудиторія діставала повідомлення, що він не прийде; часто він виїздив з Києва до Петербурга, Москви, і таким чином для нас він не став тим, чим був для Комерційного інституту та університету. На другому курсі положення змінилось. Довнар-Запольський почав акуратно (порівнюючи з минулим) читати лекції. При чому читав курс знову з самого початку, від заснування Московського князівства. Читав він виключно добре. У його манері була якась надзвичайна простота, а разом з тим висока художність: він ілюстрував кожне положення силою цитат з першоджерел, які подавав художньо-мальовничо, і в його викладах оживали люди, доба, всі характерні її риси. Його голос, тихий, з легкою шепелявістю, чудесно передавав характерні риси окремих осіб, і часто без найменшої усмішки він викликав несподіваний сміх цілої аудиторії. Кожна його лекція була цілком завершена, окрема сторінка, окремий розділ, і ніколи він не переносив на наступну лекцію закінчення взятої теми, як це робили Ардашев або Кулаковський. Довнар був дуже нервова людина, шум, розмови, ходіння його дратували, він губив нить оповідання. Тому на лекціях панувала ідеальна тиша. Я не знаю – яка доба з курсу була в нього найкраще подана: здається, однаково добре він читав і історію Москви – і оживали в нашій уяві всі ці прикази, з їх дяками, і бояри, й царі. Кількома словами, іноді самою інтонацією, він підкреслював головне, надавав життя давнім часам. Він прекрасно читав XIX ст. – Олександр I, Сперанський, Чарторийський, 1812 рік, Аракчєєв, Крюденер, яка коханцям дала своє молоде серце, а старе – присвятила Богові. Голіцин, Фотій, графиня Орлова, декабристи з їхніми ідеалами, Микола I і епоха великих реформ... Все оживало перед нами в живих, художніх образах. Не перебільшуючи, я можу сказати, що лекції Довнар-Запольського нам давали більше, ніж лекції всіх інших істориків разом, виключаючи одного Бубнова.

Зиму 1908–1909 років я провела дуже інтересно. З осені ми стали відвідувати журфікси у проф. Володимира Степановича Іконнікова... Ми з ним та його дружиною Ганною Леопольдівною зустрічались у Зайончевських. Тепер, коли я стала курсисткою,

В. С. Іконніков

вони стали виявляти до мене інтерес і запросили нас до себе. Володимир Степанович був уже старий професор, йому було тоді, в 1908 році, коло 70 років, він уже не читав університеті, але був заслуженим професором, відвідував засідання факультету та Ради, був редактором університетських «Известий», головою Археологічної комісії, почесним членом історичного товариства Нестора-Літописця й взагалі відігравав у Києві значну роль. Своїм зовнішнім виглядом Іконніков нагадував «дяка, в приказах по-седевшого»: невеликий, «сутулий», з сивою бородою, в окулярах, блідо-прозорий, він був милий господар і цікавий співбесідник.

В ті роки, коли ми ближче познайомились з Іконніковими, Володимир Степанович працював над своєю славетною книгою «Очерк русской историографии», і Ганна Леопольдівна переписувала її йому й допомагала правити коректу.

У Іконнікових були журфікси – суботи, двічі на місяць. Ми охоче у них бували. Там збиралися переважно вже люди літні: старий приятель Іконнікових, М. П. Яснопольський, Ю. А. Кулаковський з дружиною, Т. Д. Флоринський з дружиною, родичка Ганни Леопольдовни, пані Родзевич з дочкою, А. І. Сонні з дружиною, Мартою Олександрівною, кілька старих пань, товаришок Ганни Леопольдовни по курсах в Києві. У жвавій бесіді час проходив непомітно, розмовляли, вечеряли. Пізніш з'явився там новий елемент – наречений Ольги Володимирівни, доньки Іконнікових – високий, гарний офіцер Всеволод Миколайович Петров: по одруженні з ним вона поїхала до Петербурга, де він вступив до Академії Генерального Штабу. В Києві залишились батьки Петрова: він – генерал, вона – висока, струнка, зі слідами колишньої краси, вишукана, інтересна співбесідниця. Вони якось впливали на товариство Іконнікових, його пригнічували, і пані Петрова панувала над всіма.

В. С. Іконніков

Я не дуже часто відвідувала Іконнікових в їхні суботи, хоч там завжди мене приймали дуже добре: з «молоді» там бували тоді стипендіяти О. М. Лук'яненко, Л. М. Беркут, якого тоді (не пригадую точніш, коли саме) було обрано на приват-доцента Варшавського університету. Я більше любила заходити до Іконнікових ранком побалакати на історичні теми з Володимиром Степановичем у його маленькому кабінеті, де він сидів за столом, заваленим рукописами. Почав у нас бувати, часто разом з Іконніко-

вими, М. П. Яснопольський, якого ми всі дуже любили. Над ним завжди жартували Іконнікови, нібито він «небайдужий» до мене, він соромився, як юнак, і ніколи у Іконнікових не сидав біля мене – щоб не давати привід для зайвих балачок... 6-го грудня він урочисто святкував день свого Янгола, Миколи: з самого ранку у нього бували професори з родинами, переважно правничого факультету, а ввечері бував великий «бенкет», на який діставали і ми запрошення. Там бували ректор М. П. Цитович, проф. В. А. Удинцев з дружиною, П. П. Соколов з гарною дружиною, Софією Яковлевною, яка вела курс французької практичної мови на курсах, батько та син професори Демченки, М. М. Ясинський, обов'язково – подружжя Іконнікових, Зайончевських, іноді – син Миколи Петровича Яснопольського, Леонід Миколайович. Грали в карти, а потім вечеряли.

Всі ці знайомства мали для мене велике значення: вони вводили мене в професорське коло як рівну і привчали мене не вважати, що «боги Олімпа» посідають катедри. Спогади Іконнікових, Яснопольського та їхніх знайомих розкривали для мене шляхи шукання, які пройшли тепер «знамениті» в далекі роки молодости, й це наповнювало мої таємні думки «насмілюванням». Звичайно, я ще не мріяла про професуру: непереборною перешкодою стояли передо мною обмеження жінок, які кінчали курси: ми мали лише право викладання в старших класах жіночих гімназій, але я мріяла про наукову, кабінетну працю й знаходила високу радість у самій науковій роботі.

На початку академічного 1908–1909 року в Києві зародилася думка заснувати Воєнно-історичне товариство, за зразком існуючого Воєнно-історичного товариства в Петербурзі та Москві. Я не пригадую, хто саме був ініціатором цієї ідеї, але паладином її став молодий талановитий капітан генерального штабу, Борис Семенович Стеллецкий. Він був духовного походження, його брат був професором богослов'я в Одесі, в університеті. Він добре говорив, був інтересний співбесідник, дещо писав, йому належала невелика, але добре написана брошура про стратегічне положення Києва за великокнязівських часів. Коли було утворено Товариство, він став його секретарем, і завдяки його легковажності та нетактовності Товариство зазнало багато лиха. Наведу такий приклад. У Києві був Іконніков, так званий «Рокиноки» – то був його газетний псевдонім. Він був спекулянт від науки, темна фігура. І ось Стелецкий приїздить до В. С. Іконнікова, починає просити його вшанувати своєю участю Товариство, і в розмові виявляється, що він певний, що професор Іконніков є цей самий «Рокиноки». Можна уявити собі образу Іконнікова! Багато зусиль коштувало моєму батькові заспокоїти Володимира Степановича й зтягти до Товариства. Другий епізод теж характерний. Він датується вже 1912 або 1913 роком. При Товаристві було засновано музей. У батька була чудова модель гармати старого зразка, ще з «банніком». Вона була

Д. І. Дорошенко

зроблена заводом як модель гармати, на подарунок комусь з великих осіб, по тому чомусь потрапила до батька, і я її дуже любила. Коли ми жили на Катериненській, в день мого янгола батько з Шербиною зробили з неї «залп», і він пролунав так гучно, що прибіг гордовий спитати, що сталося? Почав Стеллецький просити у батька цю гармату, але я її не дозволила віддавати. Призначено було відкриття музею. У мене була спішна робота, і я не поїхала. Приїздить Стеллецький на санках батька – він тоді мав постійний казюний виїзд. Звертається до мене й каже, що «Дмитро Петрович просить мене відпустити

з ним гармату, бо мало експонатів, а зараз приїде генерал-губернатор...» Я поставилась з недовірям, але він каже: «Ось я ж приїхав Вашим конем, сам Дмитро Петрович вирідив мене». Нічого не поробиш. Я сама загорнула гармату та всі її частини й дала Стеллецькому. Повертається батько і питає, чого я подарувала музею гармату? Як подарувала? Та як же, Стеллецький почав сумувати, що я не приїхала, випросив у батька санки і поїхав по мене. Приїздить – каже, що Наталія Дмитрівна рішуче відмовилась їхати, а гармату подарувала і просила записати до інвентаря музею як її подарунок! З місяць після того не показувався до нас Стеллецький, але гармата була вже вписана.

Стеллецький часто бував у нас, і своєю жвавистію, гострим, хоч і неглибоким розумом вносив багато інтересу. Не один раз батькові доводилося мирити його з різними особами, але одного разу він вже визнав у цьому свою несилу. Стеллецький захопився проектом реформувати архівну справу і ліквідувати Археографічну комісію, яка, на його думку, працювала мляво. Зле було те, що складаючи свого проекта він не звернувся до Іконнікова. Одного разу, коли у нас були Іконнікови, він зайшов до нас. Трудно передати обурення, яке викликала його поява у Іконнікова: він Стеллецького обвинувачував в інтригах, підкопах тощо. Треба сказати, що перед тим Стеллецький став бажаним гостем на суботах Іконнікових, і зрозуміло, що проект Стеллецького, скерований проти головування Іконнікова, викликав його обурення.

Я не знаю, де був Стеллецький в часі війни. Я зустрілась з ним уже в 1918 році, коли він був начальником штабу гетьмана. В спогадах Д. І. Дорошенка йому закидається, що він вів інтригу проти гетьмана, входив у групу москвофільського настрою. На примірнику спогадів, які залишилися у мене дома, рукою Миколи Прокоповича було написано, що це невірно, що ні в яких інтригах Стеллецький участі не брав.

Активну участь у підготовчій роботі Т-ва брав капітан саперного батальйону, здається 21-го, Микола Федорович Наркевич.

Він учився в Одеському університеті, був товаришем Євгена Олександровича Загоровського, який згодом був професором того ж університету. Наркевич зовні нагадував царя Микола I, високий, стрункий, з вусами, як їх носив Микола I, він мав імпульзантину фігуру. Його дружина, миленька, маленька Наталія Карловна, народжена баронеса Нолькен, мала вигляд дівчинки біля нього. Він був досить освічена людина, але зарозуміла. Коли Товариство заснувало свій часопис: «Вестник Военно-Исторического общества», Наркевич став його редактором і провадив справу добре. Під його керівництвом у часописі брали участь місцеві та позамісцеві історики. Там було вміщено низку важливих праць не лише з воєнної історії, а також з історії України, Росії.

Було надруковано монографію Дідерихса про Луцький замок, І. М. Каманіна про Берестецьку битву, Е. О. Загоровського про Новосербські колонії в Південній Україні, Е. Д. Сташевського – про воєнну організацію в Москві, Ю. А. Кулаковського – про римські центурії, В. С. Іконнікова та В. З. Завитневича про воєнну справу у слов'ян, мого батька – про декабриста Башмакова та про Київську фортецю тощо.

За часів війни Наркевич посів відповідальну посаду цензора і виявив себе в Галичині як прихильник графа Бобринського. Він різко виступав проти українського руху та митрополита Андрея Шептицького. По закінченні війни він був у Києві, але я його не бачила. Я вже тепер на еміграції чула про його діяльність як редактора якогось часопису, який не вийшов. Далі він покинув Київ, і від сестри його дружини баронеси Нолькен я чула, що він дістав посаду швейцера якоїсь гімназії в Болгарії. Яка б не була його пізніша діяльність, в Товаристві вона була корисною.

Воєнно-історичне товариство мало обширне завдання: воно мало збирати архівні та взагалі історичні матеріяли, провадити розкопки пунктів, важливих з воєнно-історичного погляду, провадити культурно-просвітну роботу між офіцерами, якомога ширше втягувати їх у наукову та науково-популярну роботу. Воно мало організовувати екскурсії історичного характеру, засідання з науковими доповідями та науково-популярні лекції. На чолі Товариства стояв командуючий військами, що забезпечувало йому успіхи у його широких завданнях. Програма такого товариства подобалась батькові, і він охоче прийняв запрошення вступити до нього.

В Києві командуючим військами на той час був генерал Микола Іудович Іванов. Він походив з демократичних кіл, якщо я не помиляюся, його батько був унтер-офіцером. Іванов був розумна, але не дуже освічена людина. Більшу частину служби він провів у Туркестані, брав участь в Японській війні. З поста командуючого військами Київської воєнної округи він був призначений на початку війни 1914 року начальником Південно-Західного фронту. Коли почалась революція, він виступив на захист самодержав'я.

Запрошено було взяти участь у Товаристві ряд професорів: я вже називала Іконнікова, крім нього – професора Духовної Академії Володимира Зеновича Завитневича, Юліяна Андрійовича Кулаковського, Василя Григоровича Ляскоронського, професора Ніжинського ліцею.

Товариство, [відповідно своїм широким завданням], поділялось на низку секцій: об'єднувала всю роботу Рада Товариства з головою, генер[алом] Івановим, на чолі, в цю Раду входили голови секцій, професори. Далі стояв «розпорядний комітет», який керував всією роботою Товариства з директиви Ради. Головою цього Комітету був спочатку генерал Ходорович, а коли його призначили до іншого міста – батько. Далі були секції: видавнича, з Наркевичом на чолі, архівно-бібліотечна, головою був мій батько, музейна – головою її був капітан гвардії Крейтон, ад'ютант генерал-губернатора Ф. Ф. Трепова. Пізніш він емігрував, і я знайшла його прізвище в «Архиве русской революции»; лекційно-екскурсійна секція, здається, очолювалась Стеллецьким (якщо я не помиляюсь), він був також вченим секретарем Ради.

Заснування Товариства та дальша його робота відбилась на наших інтересах: наша квартира стала одним із штабів Товариства: батько не вмів нічого робити не захоплюючись, захопився він і Товариством. Стеллецький, Наркевич та інші члени постійно бували у нас, інтереси Товариства стали постійною темою розмов, батько часто відвідував засідання, наради. Бібліотека фактично містилась у нас, поки їй не було відведено помешкання. Якщо я не помиляюсь, на початку січня відбулось урочисте відкриття Товариства в залі Печерського воєнного клубу.

У зв'язку з Воєнно-історичним товариством із моїм батьком стався цікавий епізод. Треба сказати, що в 1908 році він був призначений начальником Артилерійського складу та дістав ранг генерала.

Влітку 1909 року в Полтаві відбулося урочисте святкування «Полтавської перемоги». Від Київського воєнно-історичного товариства було делеговано генералів Ходоровича, Холостова, професора О. Ф. Титова, батька. Їхати довелось йому в одному купе з Г. Е. Афанасьєвим та А. І. Савенком. Всю дорогу йшла жвава розмова на історичні теми. Афанасьєв взагалі був виключно інтересний співбесідник, виявилось, що і Савенко цікавий супутник. Проїшов деякий час, і ми прочитали в «Киевлянині» фельетон Савенка, в якому він описував подорож до Полтави та розмову з «генералом». Той генерал – прекрасний історик, має силу історичних знань, і видно, що історія мусила бути його фахом, що в його особі ми мали б прекрасного історика, а він замість того став військовим генералом, і треба гадати поганим. Спасибі Савенкові – прізвище цього «генерала» він не назвав, але ми всі довго глузували над батьком. По суті, Савенко був правий: душа

батькова завжди прагнула до історії, проте він помилявся: батько був і видатним військовиком.

Праця в Воєнно-історичному товаристві ще більше сприяла зближенню нашої родини з Іконніковими, тому що Володимир Степанович дуже цікавився цим товариством. Мені здається, що [на нього, та й] взагалі на військових він переніс інтерес, який несподівано внесло одруження улюбленої доньки з військовим, з одного боку, а почасти тут діяв свого роду атавізм: він походив з військової родини і вчився в київському Кадетському корпусі.

Мій батько, який все життя цікавився історією, тепер з великою охотою працював у Товаристві і віддавав йому весь свій вільний час.

Разом зі мною він часто відвідував Товариство Нестора-Літописця, яке мало відкриті для публіки засідання по неділях, двічі в місяць.

Захоплена курсами, я майже припинила відвідування школи для сліпих, і моя мати там була частіше ніж я. У нас іноді дівчата співали, підготовляючись до публічних концертів. Школа звичайно раз на рік давала великий концерт, який давав прибуток. Здається, що в 1905 році я написала рецензію з приводу концерту, яку віднесла до «Киевской газеты», і там її охоче прийняли, і пропонували мені постійну працю, але мої батьки не дали дозволу.

На Великдень Зайончевські влаштували в залі Біржі прекрасну виставку виробів сліпих, які тут продавали. Було невелике засідання: мета його була популяризувати школу. Виступив з популярною лекцією про психіку сліпих відомий психіатр професор І. В. Сикорський. Доповідь Сикорського зробила на всіх важке враження. Він доводив, що сліпі в масі ненормальні люди, наводив приклади їхньої дегенеративності – все це було важко слухати, коли присутніми були ці самі нещасливі люди. На цьому урочистому засіданні я вперше виступила з промовою-звітом як секретар.

Прийшла весна, знов складалися іспити, не пригадую які саме, але всі вони йшли успішно з відмітками «отлично». На одній з лекцій Довнар-Запольський звернувся до нас із порадою поїхати до Костроми, де в червні буде обласний археологічний з'їзд. Він сказав, яке значення мають такі з'їзди, торкнувся взагалі організації з'їздів, які збираються щотри роки і сприяють вивченню головним чином місцевої історії та археології. Крім великих всеросійських з'їздів, збираються іноді обласні – такий обласний з'їзд був у Володимирі і пройшов з великим успіхом, а тепер буде в Костромі. Про це ж казали Данилевич, Павлуцький. На курсах почалися розмови, дехто почав збиратися, але на цьому справа закінчилась. Але я вирішила поїхати. Крім наукового інтересу, мене приваблювала можливість побачитися з Дмитром Федоровичем, братом моєї матері, якого я дуже любила, та познайомитися з його родиною. [Після деяких вагань] батько вирішив поїхати зі мною до Москви,

в якій він не був з 1876 року і яку він згадував з великою любов'ю. Ми виїхали за тиждень до з'їзду, щоб оглянути Москву. [Ми списались з Купріяновими.]

Ми зупинилися в квартирі Купріянових на Поварській, де залишалась на літо їхня старенька служниця.

Я пригадую ту радість, яку дала мені подорож з батьком до Москви. Ми обоє раділи, наче два товариша, їхали весело, балакали всю дорогу. Був чудовий літній гарячий ранок, коли ми приїхали до Москви і поїхали до Купріянових. Як сміявся мій батько, помічаючи, як мало змінилось в Москві за ті 30 років! Так само зеленіли вивіски «трактирів»... «с подачею чаю», по вулицях стояли старовинні будинки, яких ніде не можна було побачити, крім Москви. Ми пройшли всю Поварську й зупинилися біля двоповерхового білого будинку ч. 20, де мешкали років 40 Купріянови, мешкали з тих часів, коли на адресах листів писали не номер будинку, а прізвище господаря, та додавали «проти ліхтаря» – цей ліхтар стояв і в 1909 році.

Дзвонимо: ніхто нам не відчиняє. Чекаємо, ще дзвонимо. Нікого. Нарешті виходить двірник і каже, що Євгенія пішла до церкви. Здаємо йому наші валізи й біжимо, як молоді товариші, оглядати Кремль. Він був надзвичайно гарний своєю незрівнянною красою: чудесні собори Успенський та Архангельський були відкриті, і ми схилились перед мощами Димитра «во Углічі убієнного» – патрона мого батька. Оглянули весь Кремль – зовнішній, щоб відвідати палац та для Оружейної Палати треба було мати дозвіл. Довго стояли над річкою Москвою, вузькою, маленькою – і хіба могла б я повірити тоді, якби хтось нам сказав, що ця сама Москва, закута в граніт, буде нести на хвилях великої судна?

Коли ми повернулись, дома вже чекав на нас самовар з «Филиповскими калачами». Ми провели в Москві тиждень – оглядали її чудові церкви – Грузинської Божої Матері, Богородиці в Путинках – копію українських трьохбанних церков, Страсний монастир, Симонів, Дівочий, мені подобались маленькі церкви XVI–XVII ст., які стояли часто поперек вулиці або врізувались кутом у вулицю. Все це безжалісно знищено радянською владою. Були ми в колосальному «Храмі Спасителя», з його чудесною скульптурою, розкішним розписом. Оглянули Грановиту Палату, «тереми» – цей уламок XVII ст. якимсь чудом збережений віками, головне, врятований від усіх реставрацій та перебудов, починаючи з Катерини II. Цілий день ми витратили на огляд Оружейної Палати з її найкоштовнішими скарбами російської старовини. Оглянули етнографічний музей Рум'янцевського палацу, з височини якого імператор Вільгельм в 1873 році кланявся в пояс Москві, а в її лиці всій Росії за те, що вона дала можливість розбити Францію.

Були ми в Лефортові, оглянули корпус, де виховувався батько, і місце, де був сад, за одну ніч насаджений для Ганни Іванівни –

і раптом знищений циклоном в 1904 році. Були у величезній Третьяковській галерії, де зібрано кращі шедеври російського мистецтва. Були на Ваганьковому кладовищі, де батько 1876 року поховав свого батька – і не знайшли могили. ...Їздили ми в околиці Москви: були в Петровському-Розумовському, у його чудесному парку, були в Петровському дворці, одне слово – оглянули Москву, як тільки могли. Ми жили самі у чудовому музеї: коли тільки відчиняли двері – ми побачили великі сіни, стіни яких було завішано картинами кращих майстрів. Вітальня, їдальня, спальня, кабінет Хрисанфа, кімната, де жив Олександр Дмитрович, навіть умивальня – були увішані чудовими полотнами Маковських, Мясоедова, Рєпіна, барона Врангеля, Сверчкова, Киселева, Дубовського, Куїнджі, Васнецова.

Проминув швидко тиждень. Ми обідали в ресторані «Прага», на Поварській, коли нас помітив і підійшов до нас М. В. Довнар-Запольський. Він теж їхав до Костроми, і приїхав до Москви з Павлуцьким. Ми з ним умовились, що разом на другий день поїдемо до Костроми потягом до Ярославля, а звідти – пароплавом.

Я пригадую чудову місячну ніч, коли мене потяг ніс до Ярославля. Зупинка в Троїцькій лаврі: височить залита проміннями місяця висока струнка дзвіниця. Далі – вимальовуються контури церков... Я засинаю... Прокидаюся уже коло Ярославля. Там кілька годин до відходу пароплава. Ми з Довнар-Запольським взяли візника і поїхали до Ярославля: двірць був далеко від міста. Там оглядали старовинні церкви, і які гарні вони, з їхніми розписаними стінами з дерев'яною різьбою, яка їх прикрашувала, з великими, високими ганками! Коло 3 годин відходив пароплав: то був маленький пароплав, який ходив лише від Твері до Костроми. Я цілий день не сходила з палуби: наче чудесна декорація якоїсь феєрії проносились береги, на яких багаті, гарні села з хатами, прикрашеними півнями, коньками, дерев'яною різьбою, з церквами зі строкатими дахами, високими шатровими дзвіницями змінювались швидко одне одним. Волга там не широка, вужча за Дніпро, але повноводніша за нього, без таких мілковин.

Ми приїхали до Костроми вже вечором. На пристані на нас, що приїхали на з'їзд, чекала молодь – гімназисти старших класів зі знаками на рукавах. До мене підійшов високий юнак, пропонуючи свої послуги відвезти до гуртожитку чи на приватну адресу. Я назвала адресу Дмитра Федоровича, і він радісно мені заявив, що він – родич Маргарити Михайлівни. Взяли візника і поїхали. Приїхали на Покровську вулицю, до того будинку, на якому стояв номер, який дав дядько. Дзвонимо, при чому я, дякуючи гімназистові, пропоную йому вертатися додому, бо вже пізно. Відчиняють: незнайомі люди. Питаю Мухортових – не чули. Що робити? Звертаємось до сусідніх будинків: те ж саме. Сутеніє швидко. На очах падає ніч, місяця ще немає. Люди зачиняють віконниці,

ворота. На щастя, візник не від'їхав, сідаємо знов, їдемо кудись: здається, двічі проїздили Покровську вулицю і не знайшли. Тоді я прошу відвезти мене до гуртожитку. Гімназист не хоче, видно, це для нього було б конфузно. Їдемо кудись далеко, до спільних його родичів та Мухортових. Там здобуваємо з ліжка якусь бабусю, яка нам дає нарешті вірну адресу: виявилось, що в Костромі новий губернатор Курлов ввів великі благодійні реформи: наказав змінити номери на вулицях. Ми весело поїхали знов на Покровську і відразу знайшли будинок Мухортових. З великим хвилюванням очікував мене Дмитро Федорович. Його дочки вже спали. Він з докорою зауважив бідному гімназистові, що той не знає адреси родичів, і той зник, а ми з Дмитром Федоровичем до ранку балакали, згадуючи минуле. Його майбутнє було сумне. Заробітків він не мав, жили з того невеликого капіталу, який він міг заощадити, а він мав уже 55 років.

Ранком я познайомилась з моїми кузинами: їх було три. Старша Таня заміняла в родині господиню, виховувала та вчила малих, господарювала. Їй було лише 16 років. Віра та Люба були гарні дівчатка років 10–12, Федя та Коля – гарні хлопчики років 8–5.

На другий день було урочисте відкриття з'їзду – молебень, урочисте обрання президії. З'їзд був кількісно невеликий, але мав чимало інтересних членів: там були директор Константинопольського археологічного інституту, Ф. І. Успенський, який мав доповідь, О. О. Спіцин, відомий археолог, А. А. Тітов, меценат, колекціонер старовини, Тіра Оттовна Соколовська – дослідниця мASONства, Г. Г. Писаревський, приват-доцент Московського університету, який тільки що виступив зі своїми працями з історії чужоземної колонізації XVIII ст. Колоритна була родина Іванових – Іван Олександрович Іванов був старий земський діяч Тверської губернії, Голова земської управи, аматор історії та старовини. З ним була його дружина та молоденька дочка, Парасковія Іванівна, наречена приват-доцента Яцимирського.

З'їзд пройшов дуже інтересно. Крім наукових доповідей, які читали вечорами, щодня бували екскурсії до старовинних церков. У Костромі було кілька надзвичайно інтересних церков, зокрема Воскресенія на Дебрях. Церкви Костроми здебільшого XVII ст. характерної московської архітектури, з високими ганками, з відкритими галереями, їхні стіни вкрито рясним розписом, при чому в сцени на біблійні сюжети вносилося багато елементів сучасного побуту. Крім екскурсій по місту, була інтересна екскурсія до Іпатовського монастиря. Там ми оглядали старовинну церкву, «покої» бояр Романових. А пізніш, коли вже сутеніло, над Волгою спав білий серпанок мряки і все набувало м'яких, інтимних фарб – ми поверталися пароплавом до Костроми. Весела молода компанія зібралась на палубі. Почались співи, і старий славетний гімн студентів на честь науки «Гаудеамус ігітур, ювенес дум сумус...» могут-

німи хвилями розносився по всій широкій Волзі... Чудова була Волга взагалі. Я кілька раз переїздила на другий бік Волги і звідти милувалась з Костроми, її чудових церков. Тільки там, на місці, я зрозуміла надзвичайний колорит Волги – все над нею вкрито білим серпанком, навіть золото не таке яскраве, як завжди, все наче приглушене, примружене. Колись мене вразив такий м'який тон на картині Дубовського «Стенька Разин» – лише на Волзі я побачила, як правдиво взято майстром справжній колорит.

Костромський з'їзд мав велике значення для мене: там я ще більше втягнулась в наукові інтереси: не стільки самі доповіді були важливі для мене, початкуючої студентки, але широка їхня критика, в якій брали участь різні вчені.

Багато членів з'їзду дав Київ: крім Довнар-Запольського та Павлуцького, до Костроми приїхав Данилевич та учні Довнар-Запольського: Андрій Михайлович Гневушов та Павло Петрович Смирнов. Обидва закінчили університет і були стипендіятами. Гневушов, син чорносотенного професора, пізніш єпископа, не поділяв його поглядів. Він був талановитий дослідник, блискуче розпочав студії над історією Новгороду, але незабаром помер. П. П. Смирнов, талановитий історик, розпочав студії над історією міст у Московській державі. Він працював у московських архівах, у 1910 році повернувся до Києва і став приват-доцентом університету. Пізніш, в 1917 році, захистив магістерську дисертацію і став професором Київського університету.

Коли Україну зайняли большевики, Смирнов увійшов до складу «Хозяйственного комитета», членами якого були, крім нього, колишні служники – Морква та інший, прізвище якого я забула. Взагалі, тоді Смирнов мав велику вагу у большевиків, і здавалось, користувався їхнім довір'ям. За советських часів важко було знати правду про погляди людини: ніхто не казав того, що думав, та про це нікого не питали. Року 1923 Смирнов був несподівано заарештований й притягнутий до процесу «Центра Дій», разом з моїм чоловіком, М. П. Василенком. Разом з ним дістав вирок ув'язнення на 10 років, які потім були зменшені на 5 років. По закінченні цього терміну Смирнов переїхав до Ташкенту, де довгий час був професором, а пізніше, вже здається в 1936 році, переїхав до Москви.

Цей з'їзд мав для мене ще більше значення: там я мала можливість ближче познайомитися з Довнар-Запольським. Мушу сказати, що в моєму життю мені мало доводилося зустрічати таку багатогранну, блискучу натуру. Надзвичайно простий у своїх відношеннях до людей взагалі, і зокрема до своїх учнів, він не був блискучим співбесідником, не був, як кажуть, «светською» людиною, але в ближчому колі людей, де він себе почував вільно, він був дотепний, інтересний. Тоді Довнар-Запольський мав коло 40 років, він був у повному розквіті своїх сил, в zenіті своєї популярності серед студентів і сам [палко] ними захоплювався. Побачивши, що студент

виявляє ширий інтерес до науки, Довнар-Запольський був уже готовий віддати йому все, що міг: свій час, свої книжки, і взагалі по-давати всіяку допомогу. Натура палка, здатна до захоплення і перебільшення, він часто бачив талант в людині, яка, згодом виявлялось, була цілком не гідна ні такого захоплення, ні піклування професора, і на превеликий жаль, були випадки, коли такі люди компрометували Довнар-Запольського, про що мені доведеться говорити далі. Але, не беручи таких випадків, треба сказати, що нерідко сам Довнар-Запольський розчаровувався в своїх фаворитах, і тоді починалось охолодження. В той час, коли ми зустрілися з Довнар-Запольським ближче, у нього було чотири головні фаворити, на яких він покладав надії: то були Ю. А. Максимович, П. П. Смирнов, Е. Д. Сташевський та А. М. Гневушов. Максимович був найстарший: він уже закінчував магістерський іспит і був запрошений приват-доцентом до Ніжинського ліцею. До цього часу він був відомий лише як автор студентських праць. Згодом він написав дві монографії: «Граф П. А. Рум'янцев», яку захищав на ступінь магістра, та «Комісія 1767 року» – докторську дисертацію. Року 1919 він переїхав до Симферополя, де був професором Таврицького університету, а потім Педагогічного інституту.

Починаючи з Костромського з'їзду, я мала високе щастя теж стати в ряд тих учнів, на яких Довнар-Запольський звернув свою особливу увагу й став покладати надію, що з мене буде науковий робітник. Він приділяв мені багато уваги і, поволі втягуючи мене в наукову роботу, прищеплював мені певність, що я можу науково працювати. В цьому відношенні Костромський з'їзд дав мені багато.

В Костромі я поновила мої старі дружні відношення з Дмитром Федоровичем. Він страшенно сумував після смерти дружини. Його діти були ще надто малі, щоб стати його товаришами. Таня, мила, добра дівчина, мала лише 16 років, і на її дитячі плечі важко впали виховання дітей і все господарство. Дмитро Федорович сам навчав дітей, додержувався програм, вони склали іспити в гімназіях, але все це не заповнювало його життя, не зменшувало його журби. Я внесла деякий інтерес в його життя, він мене любив з мого дитинства, ми з ним заприятелювали. Щодня, коли я поверталась із засідань, він очікував мого приходу з вечерею, і ми довго, іноді до світанку, балакали з ним. Дехто з членів з'їзду заходили до мене і теж вносили інтерес в його життя. Виявилось, що Павлуцького він добре знав ще з його молодих років, знав його батька.

Закінчився з'їзд, здається, за тиждень. Група членів, у тому числі Тири Соколовська та пані Гендуне, відомий археолог, вирішили їхати Волгою, здається до Самари. Я з ними поїхала до Казані. На дальшу подорож у мене не вистачило коштів – я не мала на меті такого великого турне. Їхали ми спочатку від Костроми невеликим пароплавом «Самолета», а в Нижньому пересіли на величезний пароплав, яким доїхали до Казані.

Мені сподобався Нижній Новгород, ми оглядали прекрасний Кремль, з собором XVII ст., так званого Нарішкінського стилю, в якому почувався вплив українського бароко. Милувались широким краєвидом з Кремля на Волгу та Оку – і цей краєвид нагадав мені Київ, Володимирську гірку, Поділ та Оболонь – замість долини Оки.

Казань я бачила мало: оглянула башню Сумбеки, кремль, університет, тому що їхати потягом до Києва було незручно – простіш було проїхати пароплавом до Нижнього і звідти – потягом, як я і зробила.

По дорозі, між Казанню та Нижнім я бачила картину природної стихії: вночі почалась гроза, блискавки освічували широчінь Волги і далеко її береги, з високими горами. Хвилі набігали на пароплав і розбивались об його борти. Він стогнав і то підносився на височінь хвилі, то падав кудись, в глибину. Було страшно, але краса була така, що не було сил покинути палубу.

Коли я приїхала до Києва, Довнар-Запольський взяв у мене мій реферат, який я читала минулого року у Данилевича, про «Джерела Руської Правди», і мені запропонував, трохи поширивши його, додати про походження та склад «Руської Правди» і надрукувати в I томі «Очерков и статей по русской истории», які він випускав другим виданням (перше видання було під назвою «Книга для чтения по русской истории»). В першому виданні «Русской Правды» було присвячено статтю п. Шмелева, яка не задовольняла Довнар-Запольського і викликала негативну критику. Нема чого казати про те, з яким захопленням я почала працювати над моїм рефератом, й ще влітку здала його в доповненому вигляді Довнар-Запольському. Тоді ж він замовив мені ще дві статті для того ж видання: «Степняки» та «Міське населення Київської Русі». Так у 1909 р. я вперше виступила з науково-популярними працями у виданні, де брали участь видатні професори та педагоги. Книга вийшла в 1910 р., і моя стаття мала успіх. Ще раніш в 1909 р. була надрукована в «Известиях отделения

Залишки Золотих воріт

русского языка и словесности Академии Наук» моя невелика стаття «Археологічний з'їзд в Костромі». Ця стаття була моєю доповіддю про з'їзд, яку я зробила, на запрошення Довнар-Запольського, разом з ним та Павлуцьким, в Історико-етнографічному гуртку в вересні 1909 року.

Життя для мене дістало новий інтерес. Відвідування курсів, складання іспитів відійшли на другий плян, хоч як і раніш я діставала на іспитах «отлично» (лише з латинської мови мала «весьма»). Я добре зробила, прослухавши протягом перших двох років максимум предметів: тепер я слухала вже небагато предметів, і навіть ходила на курси не щодня.

Несподіваною радістю для курсисток було оголошення семінару Довнар-Запольського: до нього записались стільки, що він мусів вести семінар в найбільшій аудиторії. Його семінар був не подібний до інших. Він спочатку протягом двох семестрів проходив з нами правничі пам'ятки Литовсько-Руської Русі, себто України. Ми читали джерела, Литовський статут, грамоти і докладно їх коментували. Рівнобіжно з тим було дано кілька десятків тем для письмових рефератів, але їх майже не читали в аудиторії. Коментарі Довнар-Запольського, одного з найвидатніших знавців Литовської держави, давали нам надзвичайно багато, заповнюючи ту прогалину, яка була в наших учбових плянах. Після того ми перейшли до вивчення пам'яток Московської Русі – Судебників, Стоглава та Уложенія царя Олексія Михайловича: всі ці пам'ятки на базі «Руської Правди» та литовсько-руських джерел набували важливого значення.

Крім лекцій, Довнар-Запольський на курсах запросив нас, курсисток, відвідувати його лекції в Комерційному інституті. Там він читав курс «Історії народнього господарства». Цей курс був надзвичайно інтересний. В ньому він давав те, чого бракувало Данилевичу в його курсі археології: на підставі археологічних дослідів Довнар-Запольський розгортав широку картину історії великокнязівської доби – побуту, економічного та соціального стану, культурних зносин та впливів. Археологія у викладах Довнар-Запольського не була каталогом знахідок, як її розумів Данилевич, не була дисципліною, відірваною від інших, а була важливою, цінною частиною історії України, була тим, чим, на мою думку, вона мусіла бути. Цей курс у ті роки – він читав його в 1909–1911 роках – був великою подією в історії київського академічного життя, його слухати приходили студенти університету, курсистки. Для мене, для моєї майбутньої роботи ці виклади мали величезне значення.

На курсах я слухала, повторюю, небагато. Крім курсу Довнар-Запольського – історія ХІХ ст. – я слухала лекції Павлуцького, який читав російське та українське мистецтво, слухала низку курсів правничого характеру: О. Д. Білимович академічно бездоганно,

але надзвичайно нудно читав «Політичну економію». Здається, цього року читав курс Державного права С. Егізаров. З його зовнішності вірменського крамаря, з [нестерпним] вірменським акцентом, вірменськими анекдотами він не викликав інтересу до своїх викладів. Взагалі представники правничого факультету в особах Білимовича та Егізарова нас не захоплювали. Ще навесні 1909 року я закінчила слухання статистики у Яснопольського, склала іспити, і не пригадую, чи була у нього дальше слухачкою? Я пропустила згадати в свій час, що ще на II курсі я по змозі акуратно відвідувала семінар професора М. М. Ясинського на правничому факультеті, одержавши на це його згоду, він був видатний фахівець з історії права, переважно російського, але популярністю серед студентів не користувався, головним чином через свої політичні погляди – він належав до правого крила професури. [В той час він був професором в університеті.] Його семінар був інтересний: я слухала, як правники тлумачать «Руську Правду», які вони читають реферати, і переконувалась, що наші історики розуміють цю пам'ятку глибше і беруть її інтересніше за правників. На цих семінарах при мені розпочалась жвава дискусія з приводу походження «Руської Правди» – питання, яке дуже й мене цікавило. На цих семінарах я познайомилась із цікавою жінкою: то була дружина Михайла Петровича Косача, приват-доцента Харківського університету, Олександра Євгенівна. Вона була значно старшою від мене, висока, худорлява, з гарними очима. Вона була відома письменниця під псевдом Грицько Григоренко, громадська діячка. Вона сама підійшла до мене, прихильно і ласкаво заговорила зі мною, сказала, що чула про мою доповідь про «Походження Руської Правди», і просила дати їй мій реферат. Мені було дуже приємно, коли повертаючи його мені, вона сказала, що він кращий за ті реферати з цього питання, які писали у них правники.

Грицько Григоренко

Треба сказати, що після Костромського з'їзду осередок мого інтересу перейшов за межі Курсів. Мене захоплювала власна наукова праця. Вона була різноманітна. Восени 1909 року до Комерційного інституту було надіслано на замовлення Довнар-Запольського багатий архів князів Куракиних та їхніх спадкоємців, панів Чичериних, дідичів Костромської губернії. Цей архів охоплював добу з кінця XVIII до 50-х років XIX ст. Довнар-Запольський запропонував мені розробку цього цінного архіву, і я вперше у моєму житті – поринула з головою в архівну працю. Вперше я зустрілася безпосередньо з архівами – з життям давно минулих віків. Листування Куракиних, Чичериних, ділова

переписка зі старостами, управителями, звіти, пляни робіт тощо – все це повставало передо мною в своїй безпосередній обстановці. Виявилось, що цей архів мав у собі матеріяли високої вартости для історії управління кріпацьких маєтків, регламентації праці тощо. Я працювала довго, з захопленням. Наслідком праці була величенька робота, яку я читала як доповідь в «Обществе любителей социальных знаний» та на XV Археологічному з'їзді в Новгороді. На запрошення надрукувати її в «Трудах» з'їзду я мусіла відмовитися, тому що з самого початку вона була обіцяна для праць Костромської ученої архівної комісії. Там вона і була надрукована в «Костромской Старине».

Не зважаючи на захоплення архівною працею, я тоді захоплена була й археологією. В 1909 році В. В. Хвойка розпочав свої славетні розкопки в Білгородці, в 20 кілометрах від Києва. Там був колись значний оборонний пункт Київської Руси, місто св. Володимира. Там знайшов він рештки валу цікавої конструкції, з дерев'яною основою, засипаною землею. Крім того, Хвойка почав розкопки на місці розкішного храму XII ст., оздобленого фресками, з інтересними імітаціями мармуру. Розкопки Хвойки притягували увагу всього наукового світу, ми їздили до Білгородки з екскурсією курсисток, а потім кілька раз відвідували Білгородку удвох з В. Е. Курловською: на ґрунті інтересу до археології наші взаємовідношення робились все більш дружніми.

Довнар-Запольський був задоволений з моїх статей, які я написала для I тому «Очерків», і запросив мене для дальшої роботи. Він утворив з київських авторів редакційну колегію, яка мала спільними силами редагувати дальші томи видання «Очерків», а їх передбачувалось 5 томів. Для цього на його квартирі, на Гімназіяльній вулиці, а частіше в кабінеті директора Комерційного інституту, відбувались наради авторів: у них брали постійну участь Микола Іванович Кореневський, учень Довнар-Запольського, учитель у Комерційній школі, Е. Д. Сташевський, П. П. Смирнов, А. М. Гневушов, а та Микола Прокопович Василенко.

Я не зустрічалася з ним з 1904 року, коли, випадково завітавши до Страхової, зустріла його. Багато подій пронеслося над моєю головою: нещасливий шлюб, розходження, Курси – все це мене захоплювало, наповняло моє життя новим змістом, і моє дитяче кохання зблідло перед тою драмою, яку я пережила. Я, правда, з теплим почуттям згадувала його, згадувала мої мрії, перше кохання, зберігала аркушик паперу, на якому він для мене написав реєстр книг, які радив прочитати, але все це здавалось мені тепер чимсь далеким, далеким... До мене доходили чутки про Миколу Прокоповича, про його складні переживання. Чула я, що його, як редактора газети, було заарештовано за те, що в редакції збирали гроші на родинні потерпілих під час саперного повстання солдат, чула, що його було притягнуто до суду за те, що в його газеті було надруковано

з «Полтавщини» кореспонденцію про жахливі події в Великих Сорочинцях, де «советник» губернського правління Філонов жорстоко поводився з селянами. Передруковано було натхненного листа В. Г. Короленка до Філонова, в якому той чесно й сміливо його засуджував й вимагав суду над ним. Ніхто не чекав нічого страшного для Миколи Прокоповича, тим більше, що самого Короленка прокурор Судової палати в Харкові відмовився обвинувачувати. Але несподівано, в січні 1907 року, Київська судова палата винесла вирок – рік ув'язнення в кріпости. Восени 1908 року Микола Прокопович почав відбувати кару в Петербурзі, в Хрестах, і закінчив термін на початку липня 1909 року – за кілька днів після наглої смерті його матері. Про все це я чула. Восени 1909 року я в якійсь справі зайшла в неділю до Іконнікова. Вся родина була в їдальні, снідала, туди запросили й мене. Я входжу – і бачу Миколу Прокоповича. Обидва ми зраділи друг другу. Він постарів, погрубшав, став носити борідку іншого фасону – не лопаткою, а еспаньолку, його виски стали майже сиві. Він дивився на мене веселими, ласкавими очима, і мені було радісно почувати на собі його погляд. В розмові він назвав мене «Татьяна Дмитровна», Ганна Леопольдівна його поправила. «Знаєте, – звернувся він до мене (це слово він часто вживав), – я забув, що навіть у журналах читав “Меньшова Наталія”. У мене осталося Ваше дитяче ім'я (він його не повторив – а мене звали в дитинстві “Тата”), а його так легко змішати з Татьяною, тим більше, що мою матір звали Татьяна Дмитрівна»... Він пробув недовго і пішов, тепер я вже себе почувала вільніше, але не наважилась запросити його до себе. Після того ми часто і завжди дружньо розмовляли, як зустрічалися з ним.

Зустрілись ми і на редакційних зібраннях авторів «Очерків», і Микола Прокопович, ласкаво усміхаючись мені, сказав: «Хто б міг подумати тому 10 років, що ми будемо з Вами спільно редагувати книги?»

В цьому році, за порадою Довнар-Запольського, я стала користатись університетською бібліотекою, читала там у професорській читальні, брала книжки додому.

Восени 1909 року я з деякими іншими курсистками, в тому числі В. Козловською, Н. Дворянською (в майбутньому Мірза-Авакіянц), О. Терешкевич, Г. Давидовою, стали відвідувати засідання Історично-етнографічного гуртка при університеті, іноді там робила доповіді. Бувала я також на засіданнях Історичного товариства Нестора-Літописця, але там здебільшого були засідання не досить цікаві. Товариство, яке в свій час відіграло велику роль в історії української культури, тепер занепало: голова товариства, Ю. А. Кулаковський, красиво, урочисто відбував засідання, але не вносив поживлення: більша частина членів були вже старі, доповіді часто читались цікаві, але обговорення та дискусії рідко носили жвавий, свободний характер.

Павло Тurtкiвський

Восени 1909 року з ініціативи Довнар-Запольського в Києві було засновано нове товариство «Общество любителей социальных знаний». На його голову було обрано Довнар-Запольського, на заступника голови М. П. Василенка, на секретаря – П. П. Смирнова. Товариство поділялось на секції: історичну, правничу, географічну, економічну. [Передбачалась статутом можливість заснування нових секцій, якщо буде потреба в них.] Голова історичної секції був теж Довнар-Запольський, секретар М. І. Кореневський, голова правничої – М. П. Василенко (за той час, як йому загрожував суд, він встиг в 1907 році скласти іспит за правничий факультет при державній комісії Новоросійського університету – в Одесі, і таким чином мав дипломи за два факультети. По закінченні ув'язнення він став помічником присяжного повіреного Зновицького в Старій Ушиці, але часто приїздив до Києва). Головою географічної секції був Павло Аполонович Тутковський, в майбутньому академік Української Академії Наук, її секретарем – дружина Константина Прокоповича Василенка, Ольга Борисівна Василенко, відома викладачка гімназій. Членами товариства приймали педагогів, письменників, вступили туди я, Олександра Константинівна Іконнікова і її чоловік Борис Яковлевич. Часто відбувались засідання секцій, здається, двічі на місяць, по суботах, крім того, бували засідання загальні. Серед членів історичної секції були всі більш-менш видатні педагоги – історики Києва: В. І. Щербина, Л. П. Добровольський, А. С. Дахнович, М. П. Істомін. Засідання проходили жваво, обговорення доповіді затягувались іноді до пізнього вечора, люди почували себе вільно в привітних залах Комерційного інституту, за стаканом традиційного чаю.

В цьому товаристві я читала про архів кн. Куракиних та Чичериних. Майже на всіх засіданнях бував М. П. Василенко.

Микола Прокопович цього року багато працював: він нарешті розпочав магістерський іспит при університеті, присвятивши підготовці до нього весь час ув'язнення.

Весною 1910 року я одержала по великій перерві листа від Сергія Гавриловича: він писав, що хоче одружитися, що не може далі жити так, як він живе, і просить від мене офіційного розводу. Ми радо відповіли, що з мого боку не буде заперечень, лише мати знов почала сумувати – вона не кидала надій, що я зійдуся знов з чоловіком. З того часу почалось інтенсивне листування: то він писав, що просить розводу, то відмовляється від нього та ставить вимогу, щоб я взяла на себе провину в порушенні вірності в шлюбі:

тоді то була єдина законна причина для розводу; крім того, правда, були ще – або хвороба одного з подружжя, або «безвісна відсутність» протягом 7 років: обидві вони нам не підходили. Почались безконечні розмови на цю тему з Ерестом Андрійовичем, прелемінарні розмови з адвокатами, але справа не посувалася. Ми знову всі хвилювалися, знову почались сльози та прикрі розмови.

Тим часом наукове життя йшло своїм шляхом. Навесні я складала знову іспити, вже не пригадую, з яких предметів.

Літом я поїхала, по великій перерві, до Кротова: Наталія Федорівна дуже сумувала й просила мене приїхати. Збрала я повні валізи книжок та записок і поїхала приготівлюватися в Критові з курсу російської історії. Те, що я там застала, – було дуже сумне. Соня в 1907 році нарешті поступила до художньої школи барона Штігліца в Петербурзі. Там вона викликала прихильне ставлення своїм безперечним вродженим талантом як малярка, а головню як різьбарка. Професори їй казали, що з неї буде другий Корф. Вона була безмежно щаслива, писала нам бадьорі, веселі листи – і раптом, не знаю чому – покинула школу й одружилася з Олександром Дмитровичем Поспеловим. Я і досі не знаю причини.

Одружились Поспелови в 1907 році, в Критові, і поїхали до Орла, де Олександр Дмитрович мав посаду секретаря Окружного суду. Вони оселились спочатку в одному будинку з матір'ю Поспелова. Тут виявилось, що його батько був не вихователем корпусу, як оповідав він, а лише служником, «істопником». Його мати була проста малописьменна жінка, яка розраховувала на блага з Кротова. Відношення між Поспеловим та Наталією Федорівною швидко псувались, він відверто говорив, що одружився з Сонєю, а не з її ріднею, був незадоволений, коли приїздила Наталія Федорівна, не пускав Соню до Кротова. Її життя стало дуже важким. Вона, розумніша, енергійніша за мене, виявила повну пасивність, здавала свої позиції, перестала бувати в Критові, крадькома бачилася з Наталією Федорівною десь, не у себе. В році 1910 вона вже мала двох синів, Володю та Сашу, і була знову вагітною. Наталія Федорівна не могла без сліз згадувати Соню, і стала худіша, ще страшніша. Вона не могла забути й подарувати собі, що своїми порадами загубила Соню, що вірила в глибоку любов Поспелова, що ідеалізувала його і його ставлення до Соні. І ось що сталось. Донька нещаслива, а вона її втратила. Тепер Наталія Федорівна була переконана, що Поспелов просто хотів здобути Сонину пайку Кротова: маєток не був родовим, тому син та дочка мали рівні пайки. Тепер він вже не ховався, скинув машкеру, був брутальним, жорстоко бив свого малесенького сина, Володю, і казав, що без ременя не можна виховувати малих дітей. Соня страждала й мовчала.

В Критові було сумно. Я цілий день працювала, ходила ранком у парк, де все нагадувало мені мою Соню, нашу щасливу юність,

наші мрії про майбутнє щастя. Згадувала там моє нещасливе захоплення... Вечорами сідала мого Простяка й їхала сама в поле або на Неруч. Простяк мій вже став «підтоптаний», я обережно їздила, бо він трохи підшкандибував на ногу, але як і раніш просив дозволу пройти повним ходом, або гальпом. Я любила ці самітні прогулянки, такі сумні: любила спостерігати, як сідає сонце, як падають вечірні тіні, як сутеніє на полі і піднімаються нічні мряки. Я часто приїздила до Кротова тоді, коли вже блищали зірки на темному небі, а Простяк йшов, обережно крокуючи. Як і раніш, привітно світила лампа в їдальні, Наталія Федорівна та Саша сиділи в їдальні або на величезній терасі й очікували мене з самоваром. Ми довго розмовляли... З Саші нічого не вийшло. Він уже покинув мрії про високу школу, але не захоплювало його і господарство.

Як і раніш, Наталія Федорівна сама господарювала, а Саша лише виховував молоду лошицю Стелу, яку сподівався за рік привести до Москви на перегони. Охолонув він і до марксизму, розчарувався в соціалізмі й перестав вести пропаганду серед робітників. Крім коня, він був захоплений француженкою, дружиною сусіда, Олександра Сергійовича Мацнева, дуже часто їздив до Олександровки, і взагалі пустував.

У червні я поїхала до Соні, до Орла. Пospelови мешкали вже без старої Пospelихи, в маленькій, але затишній квартирі, в напівпідвальному поверсі. Було тісно від критовських меблів, кімнатки були маленькі. Соня себе почувала зле, в липні вона мала родити, була худа і бліда. Мені вона була дуже рада, Пospelов робив вигляд, що теж радий. Діти були малі: старший мав коло 2 роцків, другий – рік. Робилось враження, що Соні не потрібні чоловік і діти. Вона була якась чужа в квартирі, як про чужих дітей мені оповідала, як сторонній свідок констатувала, що батько б'є дітей, пошепки розпитувала про Кротова. Пospelов грав ролью люб'язного шурина, невідступно стирчав біля мене і не давав можливості побалакати «по душам». Було важко. Навіть ввечері, коли я вже лежала на дивані в їдальні і прийшла до мене Соня, слідом за нею прийшов Пospelов, вибачився, що, мовляв, ми такі близькі родичі, він так мене любить за свою дружину, що він не може лежати в ліжку, коли ми балакаємо. Ось і мали. На моє лихо, він був на відпустці і цілими днями був вдома. Я пробула коло тижня. З Сонєю я майже не розмовляла так, як раніш; було важко, сумно на душі. Лише інколи загорялась моя Соня колишнім вогнем, весело блищали сірі очі, вона знову робилась дотепна, парадоксальна, як колись. З захопленням вона згадувала школу Штігліца, свої успіхи. Вона тепер уже не малювала, і лише зрідка ліпила з воску: цей віск вона коптила на свічці, додавала чогось до нього, він робився твердий, міцний і чорний, наче чавун.

Нарешті я покинула Пospelових, треба було працювати. В цей останній день Соня, якось, коли ми хвилиночку були удвох, мені

сказала: «Яка ти щаслива, що можеш працювати і робити, що хочеш. Яке лихо наробили нам наші матері, як би було добре, якби вони не влаштували наше майбутнє»... Тут був ключ до всього.

[Я поїхала не до Змієвки, як завжди залізницею, а до станції, на яку їздили Купріянови, там взяла візника і приїхала до Неруча: так було обумовлено з Наталією Федорівною: час був робочий, коляска була поламана, кучера вже не було в Критові. Купріянови, як завжди, дуже раді були мною, ми балакали до глибокої ночі, а на другий день привели з Критова Простяка й я верхи повернулась до Критова.]

Як розпитувала мене Натя, скільки було сліз пролито нами удвох. У мене лише не вистачало мужності передати їй останніх слів Соні. Наталія Федорівна була обурена тактикою Поспелова: він все робив, щоб не дати нам побалакати, він грав ролю доброго родича та закоханого чоловіка. Наталія Федорівна мені сказала, що як тільки вони приїхали до Орла, він відібрав у Соні обручки, які вона завжди носила [вона мала гарний діамант, велику перлину, яку подарувала їй моя мати: її колись подарувала Наталія Федорівна матері, вона не любила перстень, був перстень з бірюзою, з опалом, ще, здається, з рубіном]. Все це він заховав, «щоб вона їх не загубила», заховав у себе її брошки, все, що вона мала коштовного. Тітка Юлія Федорівна (Черемисини ще мешкали в Орлі) оповідала, що Поспелов підбурював Соню, щоб вона вимагала поділу Критова, розповідав в Орлі, що Наталія Федорівна погано господарює й не має права господарювати, коли обидва – син та донька повнолітні.

В липні Наталія Федорівна одержала телеграму від Соні: почались пологи. Ми удвох поїхали до Орла і застали Соню в лікарні для вагітних. Вона тільки що породила доньку: вона була якась невдала, вуха в неї були різні, очі прорізані неоднаково, але Соня була рада, що то донька, а не син. Тут в окремій кімнаті вона себе почувала добре, була сама, чомусь Поспелов не приходив, і ми почували себе так, наче він не існує на світі.

Наприкінці літа приїхала моя мати, але й вона не могла розсіяти гнітючого настрою, який панував у Критові. З Сонєю відлетіло життя. Я завжди була певна, що Наталія Федорівна більше любила Сашу, тепер я переконалася, що він не міг заповнити її життя. Їй все стало байдуже. На все вона відповідала, що без Соні їй нічого не потрібно: не треба мати коляску, можна їздити бричкою, не треба тримати добрих коней в стайні, не потрібно покоївки, не потрібні квіти і т. д. Критово занепало, як раніше занепадала Липовиця. І там було так само важко, як колись на Липовиці.

Коли я вернулася до Києва, я склала іспит з російської історії. У мене залишився лише один важливий – історія середньовіччя. Думки про майбутню наукову роботу все більше мене притягували, але наші курси не мали прав, вони не давали права викладати

в старших клясах. Мені прийшло на думку зробити так, як зробила Дворянська, яка перейшла на Бестужевські курси, які давали права. Закінчивши іспити, я поїхала до Петербурга. У мене було дві мети: зробити спробу перейти на Бестужевські курси та поговорити з Ерастом Андрійовичем Полонським, який перейшов на службу до Петербурга, з приводу розводу з Сергієм Гавриловичем. Сергій Гаврилович його дуже любив і рахувався з ним.

Петербург мене зустрів холодно. Був жовтень, у Києві була чудова тепла погода, а в Петербурзі було зимно, холодний вітер дув з Ладоги і продував мене наскрізь у мойому літньому костюмі. Ще зимніша була зустріч на Бестужевських курсах: там мені сказали, що я можу вступити на II курс, що у них не предметова, а курсова система, що зарахувати більшої частини іспитів вони не можуть, тому що не відповідає кількість годин курсів і т. д. Так само в суто бюрократичних тонах проходила бесіда з директором Педагогічного інституту, професором Сергієм Федоровичем Платоновим. Так я нічого не добилась, хоч уже мала друковані праці. Нічого мені не дала й бесіда з Полонським, який спочатку, накрохмалений, чопорний, твердив слова своєї дружини – про те, як я зіпсувала життя Серйожі, і що я мушу взяти провину на себе. Я відповіла на це гураганним вогнем – я не торкалась питання, чому був невдалий шлюб, але я засуджувала Сергія Гавриловича за те, що він кілька разів міняв фронт: то розвід, то ні... Внаслідок «вогню» Ераст Андрійович став плакати, запевняти мене, що він завжди мене любив, моїх батьків, і старанно вислухав обвинувачення – вже в самий «лоб» Марії Олександрівни. Він поїхав мене проводити на станцію, всадив у вагон, стоячи на п'ялформі без пенсне, довго витирив сльози. Я поїхала до Києва, шкодуючи, що приїздила до Петербурга. Можливо, що через цю подорож я нічого не бачила в Петербурзі приємного, й так його не любила!

Дома застала я повний хаос. Ми переїздили на нову квартиру. Довгий час, з 1897 року, ми проживали на Інститутській, звикли і любили нашу квартиру. Поки була жива Фотина Павлівна Требінська, наші відношення з нею були найкращі. Ніколи ми не мали підстав для незадоволення: кожне наше побажання вона охоче виконувала, негайно. У неї був готовий штат різних майстрів: двірники трьох садиб – двох на Левашовській та на Інститутській, де ми мешкали, виконували всі праці по ремонту: лагодили дахи, штукатурили, фарбували, робили добре й швидко. Але вона померла, здається у 1906 р., і господинею будинку стала Марія Вікторівна Лучицька, яка не втручалась у господарські справи, а доручала управління всіма садибами Леоніду Семеновичу Личкову. Він служив у банку, був культурна людина, але тон, який він взяв відносно льокаторів та Лучицької, був обурливий. Він тримався як звичайний управитель, який намагається льокаторів «прижати», щось заощадити й здобути подяку господаря. Все пішло по-новому. Про

кожний дрібний ремонт треба було прохати ласки, а головне, вислуховувати рації про те, як все дорого, що наші вимоги надмірні і т. д. Моя мати, яка керувала всіма хатніми справами, все частіш заявляла, що тут залишатися не можна.

Коли вернувся з закордону молодий Лучицький, Володимир Іванович, чоловік Маргарити, яка у нас постійно була, він рішуче повів лінію Личкова. Між іншим старий будинок почав руйнуватися: у вітальні серед зими завалилася стеля і випадково не пошкодила рояля. Її ремонтувати Луцицькі і Личков відмовлялися. В квартирі було так зимно, що ми сиділи в шубах, Личков і на це не звертав уваги.

Ми почали шукати нової квартири, і коли довідались, що Матюшенки звільнили квартиру в будинку ч. 30 по Московській вулиці, кол. «Зелена гостинниця», де вже мешкали Яндровські та Путінцеви, – зайняли цю квартиру. Вона була на партері, мала високі кімнати, стіни, наче для кріпости, величезні вікна, так що, побудувавши сходи, ми виходили вікном до палісадника на вулицю. Кімнати були розташовані надзвичайно незручно, майже всі були прохідні, було на 7 кімнат 6 пічок, і було зимно. Скільки лиха я прийняла через цю квартиру! А головне – вона була ще далі від університету, курсів, всякого роду засідань, треба було їхати двома, трьома трамваями, які завжди ходили зле. Але вона була зручна для батька, була близько від його управління – довелось миритися. Він казав, що як начальник складу, не має морального права жити далеко від управління, тому що іноді навіть вночі надсилали йому папери для підпису.

В 1910 році в мойому життю сталась подія. Ще минулого року Ганна Леопольдівна Іконнікова пропонувала мені взяти лекції в жіночій прогімназії Наталії Григорівни Байкової, яка тоді містилась на розі Гімназіальної вулиці, проти Володимирського собору. Ті лекції вона давала безкоштовно, тому що справи Байкової йшли зле. Вона радила мені взяти ці лекції для практики. Я погодилась. Одного ранку до мене вже на Московську приїхали Іконнікова з Байковою, просити мене взяти лекції в III класі безкоштовно та в IV класі – вже за маленький гонорар. Байкова відразу мені дуже сподобалась. Тоді вона мала років 55, була струнка, досить гарна, майже сива, з інтелігентним обличчям. Вона раніш мала кравецьку школу, а потім заснувала прогімназію з професійними класами. Вона була просто мила жінка, яка не дивилась на свою школу виключно як на прибуткове підприємство, і тому було приємно з нею працювати. Я дала згоду і розпочала лекції. Спочатку вони забирали у мене багато часу: я мала епізодичний курс історії Росії в III класі та історію Греції та Риму в IV. Класи були маленькі, 10–15 дівчат, відношення у нас налагодились з першого дня і тривали до останнього. Наступного року Байкова здобула права повної гімназії, при якій були професійні класи: до них, за її думкою, мали переходити

дівчата, не здатні до дальшої науки. Я радо зустрічалась пізніш з моїми ученицями, які згадували гімназію Байкової і її персонал педагогів з теплим почуттям. В останні дні перед тим, як покинути назавжди Київ, я випадково зустріла ученицю, яка закінчила гімназію з золотою медалею, в першому випуску, гарну Марусю Лопатину; вона була давно одружена, мала дітей; ми довго ходили з нею по Володимирській вулиці, згадуючи давно минуле.

Коли я розпочинала свою педагогічну діяльність, в прогімназії викладали: російську мову Лідія Іванівна Пушкарєва, дочка мого вчителя математики, про страшну загибель якої я згадувала вище. Вона тоді була молода, гарна жінка, жвава і користалася любов'ю учениць. Аритметику викладала Наталія Георгіївна Меєр, худа, жовчна, але симпатична жінка. Її племінниця Ната Ковшун вчилася у IV класі, по закінченню гімназії вона стала драматичною артисткою.

Хто викладав географію – я не пригадую. Закон Божий читав диякон Григорій Соболев. [То була найкolorитніша фігура в прогімназії, він був «вихрест» з євреїв, здається Кацельсон. Дехто його пам'ятав ще під старим прізвищем учнем реальної школи. Потім він прийняв християнство, вступив до семінарії і закінчив Духовну Академію. Кажуть, що його високо цинили в Академії. Він одружився з дочкою видатного київського священика Прозорова, одного зі стовпів «Союза русскаго народа», найбільш чорносотенної організації Києва. Соболев був молодий, йому було років 25, досить гарний, веселий. [В ньому зовсім не відчувалось єврейського походження.] Він працював над творчістю Хомякова, яскравого представника славянофілів, і дисертація його була надрукована. Не зважаючи на свої чорносотенні переконання, Соболев робив приємне враження, був добрим колегою і – головно – нікому не нав'язував своїх поглядів. По двох роках він прийняв священство і був, здається, священиком в Дегтяревській богодільні.

Мови викладали – французьку Байкова, а німецьку – Лідія Мартинівна Краус. Висока струнка блондинка, типова німкеня, досить гарна, вона була дочкою бухгалтера Державного банку. Вона була доброю вчителькою, але мала типові риси німецьких педагогів – була суха, педантична і надто принципова. Ні з ким не доводилось так багато сперечатися на радах, як з нею. Згодом вона одружилася з популярним лікарем, гінекологом Лозинським.

Директором був старий досвідчений педагог, Микола Петрович Чернушевич, бувший раніш директором гімназії в Златополі, тепер пенсіонер, він більше для розваги взяв директорування у Байкової. Він добре ставився до педагогів, до учениць, і взагалі був доброзичлива, спокійна людина.

Нас, педагогів, було мало, ми якось відразу всі здружились і добре, дружньо працювали, всі ми були, порівнюючи, молоді, праця нам не обридала, ми з захопленням ставились до лекцій,

і я зберегла назавжди найкращі спогади про цю гімназію. Мені довелося працювати в кількох гімназіях, де платили більше, де учениці були з інтелігентніших родин, але гімназія Байкової залишилась для мене найближчою, і, змінюючи інші, – я залишалась весь час до 1920 року в гімназії Байкової, поки большевики її не закрили.

Восени 1910 року я склала іспит з історії Росії у Довнар-Запольського; з відповідальних – в мене залишився лише іспит з історії середньовіччя, у Бубнова, якого ми всі боялись. Склала я його на початку січня 1911 року; Довнар-Запольський мені розказував, що коли він складав іспит у Бубнова (Бубнов тоді читав історію Риму), то Бубнов йому сказав, що за все життя він має шосту таку блискучу відповідь. «Цікаво, – закінчив Довнар-Запольський, – що скаже він вам?» Іспит я склала добре, і я була здивована, коли по закінченню іспиту Бубнов мені сказав, що такої блискучої відповіді він не чув після іспитів Довнар-Запольського, що за все його життя він дістав від мене 7-му відповідь такої якості. Він закінчив порадою взяти середньовіччя моїм фахом: російських істориків багато, якби всіх їх потопити в Дніпрі, Дніпро вийшов би з берегів і затопив весь Поділ. На моє зауваження, що я є слабкою в латині, він мене заспокоїв тим, що середньовічну латину дуже легко вивчити. Ця його пропозиція була для мене дуже приємна, але я так вже вросла в історію та археологію України, що мені буде важко подумати про перехід на іншу дисципліну. Бубнов мав небагато учнів, ставився до них суворо, і тому його пропозиція набувала ще більше значення для мене. То була вже [по суті] третя пропозиція: ще раніш Павлуцький мене спокушав історією мистецтва і пропонував зробити асистентом при своїй кафедрі, але, звичайно, такої пропозиції я не могла брати серйозно.

Протягом 1910–1911 р. на курсах почали викладати новий курс «Методики викладання історії». Цей курс було доручено людині, яка ніколи в життю не викладала в середній школі, Ардашеву. Він зробив ретельно, що міг, – і панувала нудьга, ще більша, ніж на лекціях з нової історії. Почуваючи свою безпорадність, Ардашев роздав окремі питання, в формі напівпрактичних рефератів: я взяла тему «Наглядные пособия по русской истории». Тема мене захопила. Тоді почалась мода на такі малюнки: було багато різних колекцій – Кнебель, Ситін, «Комісія для поширення історичного знання» випускала серії картин різних форматів, різних гатунків, різних напрямків. Я вивчила ретельно всі серії, зробила докладний огляд кожної картини з погляду історико-побутового та педагогічного і зробила доповідь в аудиторії. Несподівано вона мала великий успіх: не лише курсистки, а навіть сам Ардашев засипали мене компліментами, і Ардашев призначив надрукувати мою доповідь у виданні Курсів – вона була надрукована окремою книжкою. Після того я повторила її в Товаристві любителів соціальних знань.

Влітку 1910 року Хвойка продовжував свої розкопани в Білгородці, вже за рахунок Воєнно-історичного товариства. Ми з Козловською частенько відвідували Білгородку, яка давала багато цінного для археології та історії України. Характерною рисою Хвойки було те, що він не міг сам писати нічого: все, що видавалось за його підписом, було написане іншими, на підставі його матеріалу. Він був сам малоосвічена людина, не володів зовсім українською та російською мовами, і взагалі не був здатний до писання будь-якою мовою. Його книжку, пізніш видану під назвою «Обыватели древняго Поднепровья», написала, з його слів, В. Е. Козловська. Так і тепер, коли можна було вже робити деякий синтез, він був нездатний для цього. Між тим газети та й відвідувачі Білгородки розносили по всій Росії чутки про коштовні знахідки. Графиня Парасковія Сергіївна Уварова, Голова Московського історичного товариства, яка дуже високо цінила Хвойку, звернулась до нього з проханням надіслати для Товариства доповідь про Білгородку. Тоді Хвойка звернувся до мене з проханням написати таку статтю й прочитати доповідь у Товаристві.

Я з захопленням взялась за роботу. Вона була важка. З одного боку, я була зв'язана з Хвойкою, який мені давав матеріали, але з яким я не завжди могла погоджуватися щодо висновків. З другого боку, я не могла образити людину, яка передала мені свої матеріали. Отож приходилось плавати між Сциллою та Харибдою, що я кінець кінцем досить щасливо виконала. Мою доповідь я прочитала в нашому Товаристві любителів, і там вона мала безсумнівний успіх. На початку січня 1911 року я дістала повідомлення від голови Товариства, графині Уварової, що моя доповідь призначена й запрошено приїхати до Москви. Ось тут я пошкодувала, що взяла на себе таке завдання!

Приїхала я до Москви, зупинилась у Купріянових, зробила візиту графині Уваровій. Вона була одною з цікавіших осіб тодішньої Москви. Народжена княжна Щербатова, вона була прототипом славної Кітті, героїні «Анни Кареніної», романа Л. Толстого, однієї з найчарівніших жінок, яку створила російська література. Молодою дівчиною одружилась вона з графом Уваровим, завзятим археологом, головою Московського історичного товариства, яке він поставив на виняткову височінь. Молода графиня брала участь у його подорожах, розкопинах, допомагала йому сортувати матеріали з розкопин, організувати музеї в Поріччі, маетку Уварових, організувати Всеросійські археологічні з'їзди. Так вона втягувалась в археологічні інтереси, а коли граф Уваров помер – була обрана головою Товариства. Тоді графиня переродилась: вона стала відразу авторитетним, енергійним керівником найвпливовішої в Росії інституції в галузі археології, вона з почуттям власної гідності урочисто керувала роботами Товариства та з'їздів, і вчені з великими іменами схиляли свої білі голови

перед колишньою Кітті Щербатовою і визнавали її авторитет. Вона була не лише авторитетна, але владна жінка, і неохоче поступалась своїм престижем.

Коли я з нею познайомилась, вона мала понад 60 років, була висока, на диво струнка, з обличчям, яке свідчило про виключну красу часів молодості, з оригінальною зачіскою – велика коса була закладена короною над високим білим лобом. Єдине, що псувало враження гарного, владного лиця – були невеликі ясно-блакитні очі. Її манери були прості, але величні. Вона мене прийняла просто, дружньо, довго розпитувала про розкопини, оглядала ті експонати, які я привезла для доповіді, – а я привезла велику скриню полив'яних плиток з підлоги, надзвичайно інтересних своїм кольором та малюнками. Графиня мене запросила на сніданок, познайомила з двома доньками – Катериною та Парасковією Олексіївнами.

Настав вечір... Я ніколи в житті так не хвилювалась, як цього вечора. Якою маленькою – безпорадною та дурною здавалась я собі! І не було нікого, хто б підняв мою енергію, віру в себе. В чорній гарній сукні з довгим тремом, з тремтінням у серці, я приїхала до будинку, на другий поверх, де була велика, довга саля, у вузькому кінці її стояв великий стіл, закритий сукном. Поруч стояв інший стіл, на якому лежали мої експонати.

Графиня мене зустріла дуже люб'язно, познайомила з присутніми членами, й моє серце ще більше затремтіло: Дмитро Іванович Іловайський з його зовнішністю московського купця, огрядний, рожевий, у кучерявій перуці, яку він знімав, коли було жарко, професор Анучин – славетніший антрополог, професор Орешніков – славетний нумізмат, князь Щербатов, нумізмат, брат графині, і цілий ряд інших видатних діячів історії та археології. І серед них – 27-річна жінка, ще курсистка – як було не тремтіти серцеві? Почала читати, але не могла: як завжди, перейшла на оповідання. Оповідала довго – слухали з великим інтересом, і я бачила, як з захопленням дивились на мене десятки очей крізь окуляри, і хитались сиві голови на знак погодження зі мною. Я закінчила. Була перерва, коли розглядали експонати, після неї почалась дискусія. Першим мене запитав професор Анучин: він висловив кілька інтересних думок з приводу знахідок, а далі спитав: чому він не пам'ятає мене під час екскурсії, яку організував професор І. І. Хрущев до Білгородки в році 1879, коли було там знайдено енколопін? Я йому не встигла відповісти, як відповідь дала графиня Уварова: «Да вы посмотрите на не! Её ж на свете не было в 1879 году!» Всі дружньо засміялись, і лід був розтоплений. Все було добре, на всі запитання я відповідала влучно – але стався великий скандал. Виступив п. Біляев, співробітник одного з архівів, і з великим апломбом заявив, що моя доповідь неправильна, нібито в Білгородці кріпость великокнязівської доби: він має безсумнівні докази – архівні матеріали, що вона

була побудована в XVII ст., що «ім'ярек» дяк московського приказу доносить урядові про хід будування. Я розгубилась. Я надто наївно переоцінювала високі знання шановного товариства і не наважилась сказати грубо, що він не має уявлення, про що іде мова, що я доповідаю про Білгородку Київську, а він думає про Білгород Курський! І ніхто з присутніх не сказав цього, хоч тут були історики, як Ловайський, який був у Білгородці, був там і Анучин. Я була «посрамлена». Правда, графиня Уварова взяла мене під свою високу опіку, ствердила, що мої докази переконливі, але й вона не сказала Біляєву про його помилку. Так, завдяки моїй молодості, а головне несміливості, я не перемогла мого єдиного противника, я не відважилась перейти до наступу.

За день-два, зробивши ще візиту графині, я забрала мої експонати і зібралась вертатися до Києва. На пам'ять графиня мені подувала розкішний том «Древностей Кавказа».

Їхала я з великими неприємностями. Був січень, лежав глибокий сніг, було зимно. Потяг виходив ввечері і приходив, здається, в першій половині дня. Як завжди, я дала телеграму додому. Чекаю на станції: мій потяг значно спізнюється. Виходимо на півгодини, а може і годину пізніше, ширяться чутки, що десь була катастрофа. Поїхали. Проїхали одну, дві станції – зупинка. Стоїмо. За вікнами лежить біле, біле сніжне поле, нічого не видно. Приходить кондуктор і каже, що треба висідати з вагонів, що для речей приведено селянські сані, а люди мусять іти пішки. А я везу скриню з плитками з Білгородки – вагою більше як 20 кг. Що тут робити? Я страшенно боялась, що надмірна вага маленької скрині може когось спокусити. Вилазимо. Ідемо. М'який, топкий сніг, в якому по коліно потопає нога... Ледве доходимо. Сідаємо, поки перевезли речі. Розподілили по купе. Все ціле. Ми приїхали до Києва з запізненням на 6 годин. Що було дома – можна уявити собі! Батько приїхав на двірцець – повідомлення, що потяг спізнюється через катастрофу... Приїхав удруге – ще немає. Вже ледве-ледве мене, бідний, дочекався.

Того ж вечора прийшов Довнар-Запольський, питає, як пройшла доповідь, хто був, хто що казав? І коли я щиро переказала зауваження Біляєва – він сумно похитав головою й сказав: «Я думав, що до Москви їде дослідник, а приїхала маленька дівчинка, яка злякалась першого наука». Мені було гірко...

Моя доповідь була розкішно видана московським Товариством, в томі праць «Предварительного Комітета по устроюству XV Археологіч. съезда». Вона була видана з масою малюнків, при чому плитки було видано в фарбах, майстернею Голіке та Вільборг, тоді найкращою в Москві. З графинею Уваровою я після того довгий час листувалась.

Моє перебування в Москві мало для мене ще інший інтерес. Я познайомилась з Московським археологічним інститутом. Його

було засновано коштами московського купецтва, на широких началах, за зразком петербурзького Інституту, але в ньому надто вже широкий простір залишався участі капіталістів. За добродійні датки Інститут щедро давав наукові ступені, й це притягувало московське купецтво. На пожертви Інститут гарно, розкішно видавав свої праці, серед яких були справді наукові, але поруч з ними було чимало різної макулятури. Директором Інституту був Олександр Іванович Успенський, брат директора Константинопольського археологічного інституту, Федора Івановича Успенського. Олександр Іванович був приват-доцентом Харківського університету, по кафедрі історії мистецтва. Він був знавець церковного мистецтва, і його праці з історії церковної археології мали велике значення: він видав коштом Інституту курс лекцій з історії московського мистецтва з силою малюнків, величезний грубий том «Царських іконописців» з текстом. Там було видано невідомі раніш ікони майстрів XVII ст.: Салтанова та інших, які зберігалися головним чином в маленьких церковцях московського царського палацу. Видав він великий грубий том «Біографічного словника» царських іконописців. Ці праці – люксово видані, були цінним внеском в історію не лише російського мистецтва, а також і українського, бо значна частина цих іконописців були походженням українці й переносили до Москви вплив українського мистецтва. Успенський мав виключний практичний талант: він прекрасно керував Інститутом, за кілька років уже збудував великий будинок на Мізському майдані, з великою бібліотекою, чудесними аудиторіями. Мене Успенський прийняв прекрасно. Я дістала від нього всі видання Інституту, запрошення відвідувати лекції, чим широко користувалась, він зробив зі мною кілька інтересних екскурсій по Москві й показав мені такі красоти, про які я не чула. Показав він мені церковки XVII ст. в кремлівському палаці, при чому навіть вводив до вітарів, [що було заборонено для жінок]. Там я вперше побачила оригінальні ікони, на яких чудесні, в стилі західноєвропейського мистецтва, обличчя янголів, святих; фігури подавались в убраннях зі справжнього шовку та парчі.

В Інституті я познайомилася з професором археології Василем Олексійовичем Городцовим. Він був раніш офіцером егерського полку, ще офіцером Городцов почав цікавитися археологією, робити розкопани. Він покинув службу і присвятив себе виключно археології. Його розкопани в галузі переважно культури міді та бронзи, зроблені ним на Слобідській Україні та на Донеччині, висунули його на перше місце серед російських археологів.

В Інституті він читав курс археології і надрукував два грубих томи лекцій. Городцов був представником «типологічного» методу в археології, до якого в значній мірі я приєдналася. Лекції Городцов читав прекрасно: він був один з найкращих лекторів, яких мені довелося чути, і у всякому разі серед археологів Городцов, як лектор,

як автор курсу – не мав рівного. Інтересна його провідна думка: археологію Росії та України він подає на тлі широко розгорнутої історії культури всього світу, і там відзначає її місце. Курс Городцова цікавий великою бібліографією, яку там подав. Але найбільше було враження безпосередньо від його лекцій – він читав з таким палким захопленням, що воно передавалось слухачам і впливало на них. Городцов зі широчюю приязню поставився до мене, і кожного разу, коли я приїздила до Москви, ми почасти бачилися з ним, і наші добрі відношення зміцнювались.

В 1916 році він посварився з Успенським, покинув Інститут, перейшов до Народного університету Шанявського. Після революції він деякий час мав великий успіх у більшовиків: катедру в університеті, багато учнів, керував археологічними розкопками, словом, все було добре. Але останні роки він прожив цілком самотній: його дружина померла, він втратив свої позиції в університеті. Я його застала в 1940 р. одного, в холодній великій квартирі на Сивцеву-вražку, але, як і раніш, він був жвава, інтересна людина, оповідав мені про пляни нових праць. Ми довго балакали з ним, і мені здавалось, що роки, довгі роки, коли я його не бачила, не вплинули на нього. Не так було зі мною. Василь Олексійович, з властивою йому щирістю, не міг заховати, як за ці 25 років я перемінилася: «Мені легше розмовляти з вами, якщо ви сідаєте так», – казав він, пропонуючи мені крісло, – щоб вікно було за моєю спиною: «Наїна, де твоя краса?» – закінчив він... Ось, подумала я, і археолог, а мені в свій час і на думку не спадало, що я – Наїна, а він – фін!

В лютому 1911 року закінчувалось 50 років звільнення селян. В усіх наукових закладах готувались до святкування цього ювілею.

Тут сталися цікаві події, які показали, як далеко відхилився на правий бік державний камертон за останні роки.

У нас у гімназії готували «ранок». Я мала виступити з промовою, учениці декламувати, співати. Засідала педагогічна рада, обирала вірші. Я внесла пропозицію прочитати вірш Пушкіна «Деревня», який я колись читала на акті в Фундуклеївській гімназії року 1899. Несподівано це викликало різкий протест: директор Чернушевич з жахом дивився на мене, начебто я запропонувала проспівати на акті «Марсельезу». «Що з вами, Наталія Дмитрівна, – заговорив він, – що ви кажете, це неможливо!», – каже він, – там в таких темних фарбах малюється кріпацтво!» Я намагаюся сперечатися: якби воно не було жакливе, а добре – чому ми мусіли б святкувати ліквідацію його? «Ні», – всі замахали руками. І я згадала, як читала цей вірш під грім оплесків у гімназії.

День 19 лютого відзначено було урочистим актом в університеті, а ввечері – урочистим засіданням в «Обществе любителей социальных знаний». Там читали М. П. Василенко, П. П. Смирнов і ще хтось.

На засідання з'явилася поліція та молоденький «чиновник для особих поручень при губернаторе», Тальберг. Сів недалеко від естради, де сіли члени Товариства, і серед них я. Читає М. П. Василенко про селянську реформу на Україні. Тальберг «ість очима», нахилився вперед, рятує державу від революції. Нічого не сказав. Читає П. П. Смирнов: починає «зупиняти»; Довнар-Запольський стримано подає йому програму: «Ви ж бачите, що це все відповідає темі» (я забула точніш, яка то була тема). Не впливає. Словом – настрій було зіпсовано. Цікаво, що на Великдень, коли ми з батьком поїхали, як завжди, до Софійського собору, стали з правого боку, де стояли лише вищі урядовці міста з родинами, біля мене опинився цей самий Тальберг. Він здивовано дивився на мене – мабуть очікував, що я до заутрені прийшла з бомбою. А коли генерал-губернатор Трепов, проходячи на своє місце, підійшов до мене і привітав мене – Тальберг ледве встояв на ногах.

В 1910–1911 роках я багато уваги приділяла науковим засіданням – відвідувала часто засідання Історико-етнографічного гуртка Товариства любителів соціальних знань, Нестора-Літописця.

Товариство соціальних знань викликало часто візити поліції, і вдома мати хвилювалась, коли я відвідувала його засідання. Причина, вважаю, головним чином полягала в самій назві, що дратувала поліцію, а почасти в особі Довнар-Запольського, який довгий час був під доглядом й мав недобру репутацію в поліції. Не подобалися їй часті виступи Миколи Прокоповича і взагалі склад наших членів. В «Несторі» було навпаки, дуже благонадійно, але мертво. В тому році в дійсні члени було обрано членів Воєнно-історичного товариства: мого батька та Стеллецького, і вони, в своїх воєнних одностроях, вносили дисонанс за зеленим столом, оточеним чорними сурдугами членів.

Взагалі, в Києві збільшилося число наукових товариств і засідань. Було засновано «Общество охраны памятников старины» при генерал-губернаторові, «Общество старого Киева» при Музеї старовини. Батько був членом обох товариств. З ініціативи, здається, Стеллецького було дано на обговорення спеціальної комісії думку про утворення у Києві «Історичного шляху» на зразок берлінської «Алеї перемог». Проектовано було спорудити, спочатку з цементу, статую Аскольда, Дира, Кирила та Методія, Ольги, Ігоря, Святослава, Олега, Ярослава, Володимира Мономаха і т. д. і розмістити їх поки що по Бібіковському бульвару та В. Володимирській вулиці. Почались засідання, обговорення. Прикликали професорів істориків. Брала участь Іконніков, Завитневич, Довнар-Запольський, Данилевич, Павлуцький, члени Воєнно-історичного товариства. В Києві почався галас – всі газети розробляли цю тему: «благонадійні» – підтримували, «крамольні» засуджували. Так само поділилися члени комісії: «праве крило» підтримувало, «ліве» ставилося критично. Цікаво було те, що Довнар-Запольський

*Портрет Наталії
Полонської-Василенко.
Худ. Євген Мушкетенко*

несподівано став паладином цієї невдалої ідеї, пропагував її, доводив, що такі статті матимуть велике виховне значення, і не хотів слухати, що вони будуть фантастичні, не історичні, не художні. Всі, хто мало його знав, бачили в його палких промовах на засіданнях на оборону «Історичного шляху» – підлабузництво перед адміністрацією, шукання ласки. Я добре знала Довнар-Запольського й цілком довіряла його щирості, і тому багато разів казала йому про те, як тлумачать вороги (а їх було у нього багато), розцінюють його виступи. Він сердився, доводив мені, що він правий.

Взагалі, в Києві Довнар-Запольський посідав надзвичайне місце. Його любили учні, захоплювалися його лекціями, але професура його не любила, а зокрема в університеті. Ко-

мерційний інститут, що був заснований завдяки його енергії, швидко зростав й розгортав усе нові відділи, відкривав нові музеї, виставки, мав величезну бібліотеку. В Києві вважали Довнар-Запольського нещирою людиною, його народницькі тенденції далекої юности вважали за його кредо і в 45 років і робили висновок, що він просто запобігає ласки начальства. Багато шкодила йому його дружина, Надія Ільїнічна. Вона була дуже гарна, хоч і надто огрядна, типова німкеня. Вони жили, хоч в одному будинку, різним життям, і не раз порушували питання про розвід, але Митрофан Вікторович страшенно любив своїх трьох дітей – двох синів та доньку, і не хотів розлучатися з ними. Між тим, Надія Ільїнічна, жінка енергійна, захоплювалась громадською роботою, була головою в багатьох благодійних товариствах, у тому числі в «Швидкій допомозі» студентам, користалася великим успіхом і викликала в професорських колах вороже ставлення до свого чоловіка. Вона була заможна: їй належала значна частина Лук'янівки за церквою Св. Феодора, і коли міський голова Дяков почав дбати за піднесення культури на Лук'янівці, де мав теж великі землі, в садибі Довнар-Запольського було прокладено кілька вулиць: Надеждинська, і ще інші, і почався продаж ділянки. [Не зважаючи на це, вона постійно скаржилась, що чоловік дає їй мало грошей, і т. д.]

Настала весна 1911 року. Я склала останні іспити. Було зарховано за курсову письмову працю мою статтю «Крестьяне кн. Куракиных и Чичериных».

Переді мною розстиалося широке життя. Мене приваблювала наука, в меншій мірі – педагогічна діяльність в середній школі. Вже в мене з'являлись думки про складання іспитів в Державній комісії при університеті, але поки що ці думки були непевні. Я знала, що цим шляхом пішли Адріанова та Щеглова, які скінчили на рік раніш, ніж я, і вже подали прохання до Міністерства освіти про дозвіл скласти іспити в Державній комісії.

Підводячи підсумок, я мушу констатувати, що в цілому Курси дали мені дуже багато. Вони не тільки дали мені систематичне знання, вони привчили мене до праці. Тепер, коли я пишу ці спогади, я сама дивуюся, як багато я працювала і які наслідки мала моя праця. Слухання лекцій, складання всіх іспитів, в той же час – наукова робота поза Курсами, викладання в гімназіях, все це йшло безперервним вивором, і я з захопленням віддавалась цьому вивору.